

ВСТУП

ОУН та УПА в 1944 р.: новий етап боротьби

У 1944 р. за всіма ознаками став рубіжним для українського самостійницького руху. Лінія німецько-радянського фронту нестримно рухалась на захід, і Червона армія вступила в зону найвищої насиченості й активності військово-політичних структур ОУН та УПА.

У результаті Житомирсько-Бердичівської операції війська 1-го Українського фронту на початку січня вийшли на лінію Сарни – Славута – Козятин – Іллінці, звільнивши Житомирську, більшу частину Київської, окремі райони Вінницької та Ровенської областей. У першій половині січня з'єднання 2-го Українського фронту з Кременчуцького плацдарму завдали удару по кіровоградському угрупованню ворога, відкинули його на 40–60 км від Дніпра і створили загрозу флангам корсунь-шевченківського угруповання вермахту. Підсумком Корсунь-Шевченківської наступальної операції (24 січня – 17 лютого 1944 р.) стала ліквідація 10 дивізій противника. Одночасно праве крило 1-го Українського фронту завдало удару в напрямі Ровно-Луцьк-Шепетівка й до 11 лютого знищило німецькі оборонні рубежі, оволодівши розгалуженою залізничною інфраструктурою і шосейними шляхами, що створювало сприятливі умови для наступного просування територією Західної України. Успішні дії військ 3-го і 4-го Українських фронтів під час Нікопольсько-Криворізької операції остаточно позбавили німецьке командування надій на утримання «Східного валу» по Дніпру і Кримського півострова. У ході наступу радянських військ ворог залишив територію Дніпропетровської, Київської і багатьох районів Вінницької, Кам'янець-Подільської, Волинської областей. Це створило передумови для проведення широкомасштабних стратегічних наступальних операцій: Львівсько-Сандомирської (13 липня – 29 серпня), Ясько-Кишинівської (20 – 29 серпня), Східно-Карпатської (8 – 28 вересня), в результаті яких ворог був витіснений за межі України.

Вступивши на територію Західної України, радянське командування розгорнуло масовий призов до лав Червоної армії. Мобілізаційна політика Кремля у регіоні мала особливий підтекст: поряд з поповненням радянських збройних сил ставилося завдання позбавити такої можливості самостійницькі формування, тобто підірвати соціальну базу національно-визвольного руху. Так, у березневій 1944 р. постанові ДКО СРСР «Про спеціальні заходи по західних областях України» (див. док. № 20) наголошувалося: «З метою ліквідації діючих банд наведення належного державного

порядку ... зобов'язати НКО (тов. Смородинова) відмобілізувати до 20 березня 1944 р. все чоловіче населення призовного віку визволених районів Ровенської та Волинської областей, причому в першу чергу до 30-річного віку і надалі в міру звільнення районів західних областей відразу ж відмобілізувати призовні контингенти». Безпосередньо з цією проблемою зіткнулися керівники партійно-радянських органів західних областей, на яких покладалося утвердження радянського режиму в краї. Один з них, секретар Ровенського обкому КП(б)У В. Бегма адресував М. Хрущову доповідну записку, в якій зазначалося, що контроль УПА над значними територіями не дає змоги місцевому активі розгорнути свою діяльність. Останній, побоюючись терористичних акцій, здебільшого відсиджується в райцентрах. Вихід з цього становища обласний функціонер вбачав у тому, щоб здійснити в області поголовну мобілізацію чоловіків віком від 17 до 50 років й «відправити подалі в тил східних областей, де їх розсортувати: частину до армії, а частину у робочі батальйони»¹. Хрущов, інформуючи Сталіна про ситуацію на Волині, виклав цю думку і доповнив її конкретними цифрами. «Щоб позбавити можливості націоналістів вербувати чи то добровільно, чи то примусово учасників своїх банд, – писав він, – треба провести мобілізацію всього чоловічого населення призовного віку. Всіх мобілізованих негайно відвести в тилкові округи і після фільтрації кращу частину спрямувати у бойові формування». В документі зазначалося, що призову підлягає 71,5 тис. мешканців визволених районів. Не маючи апарату для здійснення цієї широкомасштабної акції, керівництво республіки домовилося з командувачем 1-го Українського фронту маршалом Г. Жуковим про участь у цій справі армійських і фронтових відділів комплектування². Останнє зауваження спростовує твердження тих, хто заперечує примусову мобілізацію населення Західної України так званими «польовими військоматами».

Владна вертикаль спрацювала майже автоматично. В одному з документів ДКО пропонувалося для «наведення належного порядку» й «ліквідації діючих банд» у західному регіоні республіки «відмобілізувати до 20 березня 1944 р. всіх чоловіків призовного віку визволених районів Ровенської та Волинської областей, причому в першу чергу до 30-річного віку, й надалі в міру звільнення районів західних областей відразу ж відмобілізувати призовні контингенти»³.

Про тотальний характер мобілізації свідчать наступні дані. Від початку 1944 р. до 25 квітня діючу армію поповнило близько 170 тис. мешканців Ровенської, Волинської і Тернопільської областей. До 23 вересня із Львівської області було мобілізовано 33 745 українців і 13 701 поляк, Тернопільської – відповідно 105 761 і 30 072, Дрогобицької – 25 004 і 9197, Станіславської – 50 784 і 8434, Волинської – 79 472 і 3067, Ровенської — 98 693 і 5262, Чернівецької — 59 561 і 2145, а всього 524 898 осіб, у тому числі 453 020 українців і 71 878 поляків⁴.

Лише польовими військкоматами 1-го Українського фронту на 27 березня 1944 р. було залучено 75 709 осіб призовного віку з Волинської, Ровенської і Тернопільської областей, 2-го Білоруського фронту – 8614 осіб, звичайними військкоматами – 2826⁵. 2-й Український фронт протягом березня – квітня 1944 р. отримав з визволених районів України 300-тисячне поповнення⁶. На другу половину 1944 р. в кількох загальновійськових арміях чотирьох Українських фронтів громадяни республіки становили від 50 до 80% особового складу⁷.

Радянські мобілізаційні акції у краї наштотувалися на відчутні перешкоди. Керівництво ОУН і командування УПА наказали своїм пропагандистським відділам і бойовим групам всіляко протидіяти спробам обезлюднити Полісся, Волинь, Галичину, де вони дислокувалися. В одній з підпільних летючок, датованій 30 березня 1944 р., наголошувалося: «Московський імперіалізм хоче загнудати наших українців мобілізацією. А потім, маючи нас в руках, кинути в карних загонах на першу лінію, на гарматне м'ясо, або морити голодом в таборах праці». Листівка закликала брати до рук зброю і боротися за свободу й інтереси української нації⁸.

Боївки СД, повстанські підрозділи підкріплювали ідеологічну роботу в масах терористичними засобами, застосовуючи силу не лише проти партійно-радянського активу й військових комісарів, що здійснювали мобілізацію, а й проти самих призовників, особливо добровольців. Так, в інформації секретаря Станіславського обкому КП(б)У М. Слоня повідомлялося про напад упівців на охорону колони новобранців, яка прямувала до м. Солотвин, в результаті чого всі 250 призовників поповнили повстанські лави. У документі зазначалося, що через протидію націоналістів ухилилися від призову в армію понад 15,5 тис. осіб⁹. В. Бегма інформував столичну владу про те, що після початку мобілізації на Ровенщині мешканці багатьох населених пунктів (зокрема Мізоч, Дермань, Білашов) масово відійшли в ліси і не дали жодного призовника¹⁰. А в документі за підписом наркома держбезпеки УРСР С. Савченка зазначалося, що до 20 березня 1944 р. до військкоматів області прибуло всього 6 600 новобранців, у тому числі у Здолбунівському районі – лише 18 із 700, а в Цуманському районі тільки в чотирьох селах мобілізаційні органи недорахувалися близько 1 тис. призовників, які пішли в розташування повстанської армії¹¹. У Дрогобицькій області підлягало призову 59 тис. осіб, з них уникли мобілізації майже 9 тис. У деяких районах явка ледь сягала 35 %, у Ново-Стрільківському – 10%, а решта відійшли в ліси. 42 мешканці с. Чернишов, 83 – Ляшки Долішні, 73 – Молдиничі разом з головами сільських рад вирішили розділити долю повстанців замість того, щоб служити у Червоній армії¹².

Від 25 квітня до 2 травня 1944 р. у Тернопільській області ухилилися від мобілізації в лісах 2 551 потенційний призовник, у Станіславській (від 3 до 14 травня) зафіксували 5 951 чол., які свідомо уникали призову¹³.

18 березня 1944 р. з м. Вишневець до Ямполя (Тернопільська обл.) вирушили дві групи призовників. У с. Манів вони заночували, і в цей час повстанці роззброїли загін супроводу, розпустивши новобранців зі словами: «Ідіть по домівках і більш на призовний пункт не з'являйтеся, а коли хто піде, того знищимо самого, а майно спалимо»¹⁴.

Пам'ятаючи сумний досвід радянзації 1939–1941 рр., країни з недовірою ставилися до будь-яких заходів більшовицької влади та військового командування. Щоб налагодити стосунки з місцевим населенням, представники владних структур апелювали до найбільш впливової тут категорії громадян – духовенства. Так, у Борщівському районі Тернопільщини від 9 до 18 червня 1944 р. добровільно з'явилося до військового комісаріату 848 чоловіків, які до того ухилялися від мобілізації, причому 279 з них привів священник Никифоров із с. Бабенці¹⁵. Інколи панотці, потрапляючи в становище заручників, ставали провідниками лінії влади. Ілюстрацією цього може бути сходка у с. Забороль Олександрівського району Ровенської області, під час якої місцевий священник у своїй промові закликав до єднання українського і російського народів, необхідності для завершення боротьби проти гітлеризму з'явитися до райвійськкомату¹⁶.

Польське націоналістичне підпілля також намагалося протидіяти роззброєнню «загонів самооборони», мобілізації поляків до Червоної армії і встановленню радянської влади у «полуднево-всхідніх кресах», які вони вважали суто польською територією.

Цікаві спостереження за діями польських політичних кіл у галицькій столиці подано у звіті політичної референтури крайового проводу ОУН(Б) на західноукраїнських землях (ЗУЗ) від 2 серпня 1944 р. «Про останні події й ситуацію у Львові і на околицях». У документі вказувалося, що 17 липня німці почали евакуацію, а вже наступного дня до міста почали масово прибувати поляки, «щоб було кому будувати тут Польщу». На вулицях вони не приховували свого піднесеного настрою. Орган Союзу патріотів польських газета «Гонор і Ойчизна» 19 липня 1944 р. закликала поляків залишатися на місцях. 22–23 липня, у дні важких боїв на вулицях Баторія, Пілсудського, Зелений, на Галицькій та Маріїнській площах з'явилися відозви до польського населення із закликом засвідчити свою рішучість відстоювати польську державність у довоєнних кордонах. 24 липня на вулиці вийшли озброєні члени організації «Орлента» – 80–150 осіб у цивільному одязі з біло-червоними стрічками на рукавах. Польські мешканці вивісили біло-червоні прапори на будинках, в тому числі на ратуші. Порядок у місті стала забезпечувати жандармерія Армії Крайової. Поляки протестували проти проголошення радянської влади на теренах Західної України й у Львові зокрема¹⁷.

Активність польських націоналістів викликала стурбованість радянського керівництва, яке намагалося не втратити тут свій контроль. Згідно з інформацією Львівського обкому КП(б)У від 3 жовтня 1944 р., певна частина польського населення, яка прагнула відновити Польщу у довоєнних

кордонах, перед звільненням Львова радянськими військами створила в місті «загони самооборони»¹⁸. Однак органи НКДБ швидко нейтралізували ці спроби, «ізолювавши» ініціаторів акцій. 28 липня зникли біло-червоні прапори і стрічки: 300 молодих польських активістів потрапили до в'язниці. 30 липня пройшов урочистий мітинг, присвячений визволенню Львова від гітлерівських загарбників, на який отримали запрошення і польські командири АК, що допомагали Червоній армії у вуличних боях проти німців. Наступного дня радянські власті організували католицьке богослужіння, під час якого були заарештовані всі присутні польські офіцери. 28 з них засудили як «злочинців, фашистів і зрадників» на 10–20 років таборів¹⁹. Та це був лише початок. Протягом 1944–1945 рр. тільки у Львові затримано й депортовано у східні райони СРСР майже 50 тис. військовиків АК, інших польських формувань та членів їхніх родин²⁰.

Однак більшість польського населення, втомлена війною, кровопролитним міжнародним конфліктом, вбачала у повному розгромі нацизму шанс для відродження Польської держави і підтримало зусилля Радянського Союзу. Багато поляків добровільно виявили готовність зі зброєю в руках виборювати право на існування власної держави у складі польських чи радянських збройних сил. З місць повідомляли, що «мобілізація серед поляків до польської армії пройшла успішніше, ніж серед українського населення», «у поляків не було неявок на призовні пункти» тощо²¹.

Із 7 100 призовників польської національності у Ровенській області майже тисяча виявили бажання служити в армії добровільно. Масову готовність стати до лав польського війська, сформованого на території СРСР, продемонструвало польське жіноцтво. Тільки у Кременецькому районі Тернопільщини 109 дівчат влилося до польських частин, а всього таких було кілька тисяч.

Ставлення польської громадськості в Україні до мобілізаційної кампанії відображає інформація оргінструкторського відділу ЦК КП(б)У «Про господарсько-політичне становище в західних областях України» від 7 серпня 1944 р.: «Факт створення міцної, добре оснащеної польської армії в СРСР, заходи нашого уряду по переселенню поляків з Сибіру в центральні та південні райони Радянського Союзу та надання їм матеріальної допомоги, а також отримання поляками можливості працювати в місцевих державних установах переконали польське населення в щиро дружньому ставленні до них Радянського Союзу. Заходи радянської влади населення підтримує організовано, охоче здає частинам Червоної армії хліб, м'ясо та інші сільськогосподарські продукти в порядку державних поставок. ... Щодо політики Радянської влади розповсюдженою є така думка: «Ради 1944 року – це краще, ніж Ради 1939 року»²².

Відстежуючи настрої польського населення, радянські оперативники фіксували увесь спектр думок і оцінок: від цілковитого несприйняття методів нової радянської країни й сталінської політики до її виправдання. Водночас

спостерігалася масова ностальгія поляків за міжвоєнною II Річпосполитою і сподівання, що Лондон і Париж, гідно оцінивши зусилля поляків у боротьбі проти нацизму, зможуть примусити Сталіна піти на поступки й відродити Польську державу. Як виявилось згодом, геополітична стратегія переможців у Другій світовій війні не врахувала цих побажань.

Тим часом відразу після вигнання гітлерівських загарбників за межі республіки в її західних областях розпочалося активне відновлення органів радянської влади і впровадження нових порядків. Відсутність на місцях керівних кадрів нижчої та середньої ланки, які б мали досвід чи володіли специфічними навичками партійної і державної роботи, диктувала необхідність залучення номенклатури з інших областей УРСР.

2 лютого 1944 р. оргбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про відбір керівних партійних і радянських працівників для роботи в західних областях УРСР». ЦК зобов'язував Харківський, Ворошиловградський, Полтавський, Сумський, Дніпропетровський, Сталінський, Запорізький обкоми КП(б)У підібрати 450 осіб з відповідними якостями, з них 140 – для роботи на посадах перших секретарів райкомів партії та 150 – на посадах голів райвиконкомів. До 15 лютого пропонувалося відрядити 300 працівників, які володіли українською мовою, і в тому числі всіх, хто у 1939–1941 рр. працював у Волинській та Ровенській областях²³.

Нову рознарядку обкоми партії центральних та східних областей отримали 28 березня 1944 р. ЦК вимагав до 20 квітня підібрати 2 510 відповідальних працівників для роботи в партійному і державному апараті західноукраїнського регіону. Постановою передбачалося відрядження в Західну Україну по лінії наркомату освіти 1 450 вчителів. Кандидатів на керівні посади затверджувало оргбюро ЦК КП(б)У. Лише 25 квітня 1944 р. на засіданні організаційного бюро затверджено кандидатури 102 функціонерів для роботи у Львівській, Станіславській, Тернопільській, Чернівецькій областях²⁴.

Усвідомлюючи складність і масштабність завдань, що чекали свого вирішення, ЦК вдався до формування так званих оперативних груп, до яких входило від 500 до 600 номенклатурних працівників з досвідом роботи в партійних, комсомольських, профспілкових, радянських структурах. На них покладалося формування й налагодження роботи апарату обласних, міських і районних партійних комітетів та державних органів. Керували групами перші секретарі обласних комітетів КП(б)У: Львівського – І. Грушецький, Ровенського – В. Бегма, Волинського – І. Профатилів, Станіславського – М. Слонь, Тернопільського – І. Компанець, Дрогобицького – С. Олексенко, Чернівецького – І. Зеленюк. Прибуваючи на місця, ще в розташуванні радянських військ, члени оперативних груп відразу приступали до виконання своїх обов'язків. Приїжджі функціонери розподілялися відповідно до реальних потреб і вакансій. Згідно з інформаційною запискою організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У (7 червня 1944 р.), на цей час у Волинську область прибув 71 пра-

цівник, Дрогобицьку – 31, Львівську – 89, Ровенську – 86, Тернопільську – 120, Станіславську – 129, Чернівецьку – 71, всього 507 осіб. 271 з них стали секретарями райкомів партії, 42 – завідувачами організаційно-інструкторських відділів, 127 – зайняли посади в радянських органах²⁵.

Окрім партійно-радянської номенклатури на роботу в західні області республіки було направлено тисячі працівників вищої і середньої школи, установ культури, науки, охорони здоров'я, фахівців сільського господарства, промисловості й транспорту.

Згідно з доповідною запискою Хрущова на адресу Сталіна (лютий 1945 р.), здійснювати соціалістичні перетворення у краї мали 42 тис. кадрових керівників та спеціалістів управління у різних сферах життя. Протягом року ця кількість зросла до 86 тис. Принагідно додамо, що в органах НКВС і НКДБ нараховувалося 22 тис. штатних працівників²⁶.

Місцеві кадри, які залучалися до роботи владних структур, становили незначну частину: з 16 129 номенклатурних посад на початку 1946 р. місцеві висуванці займали всього 2 097, тобто близько 13%, наприклад, у Волинській – 10,8, Львівській – 12,1, Ровенській – 12,6, Станіславській – 7,6%. Такий низький відсоток пояснювався кількома причинами. Керівництво республіки і цих областей «обережно» ставилося до місцевих симпатиків більшовицького режиму, не довіряючи їм відповідальних посад. З іншого боку, місцеві прихильники режиму не поспішали виявляти ініціативу, небезпідставно побоюючись репресій з боку націоналістичного підпілля. Про те, що попередження бойовиків про можливі покарання в разі підтримки заходів нової влади не були порожнім звуком, свідчили численні факти. Так, від часу звільнення Львівщини до серпня 1945 р. на посади в різних установах й управлінських органах було висунуто 2 156 місцевих активістів, 150 з яких боївки ОУН та підрозділи УПА викрали або фізично знищили²⁷.

Щоб хоч якось убезпечити керівний склад партійно-радянського апарату, ЦК КП(б)У спеціальною постановою від 10 травня 1944 р. санкціонував видачу керівникам персональної зброї (док. № 47). 4 тис. секретарів обкомів, райкомів і міськкомів партії та комсомолу, їхніх заступників, зав. відділів і секторів та інструкторів, голів обласних, районних і міських виконкомів, керівників інших державних органів отримали пістолети ТТ для самозахисту (по 500 – у Тернопільській та Львівській, 450 – у Дрогобицькій, по 400 – у Волинській, Ровенській, Станіславській, 200 – у Чернівецькій, 150 – у Ізмайльській²⁸).

Утвердження радянської системи у краї не уявлялося без розгортання мережі так званих громадських (а насправді – одержавлених) організацій. На початок листопада 1944 р. були обсажені 1605 з 1769 штатних посад у комсомольських структурах. Для цього ЦК ЛКСМУ відрядив у Західну Україну на внутрішньоспілкову й іншу роботу 2 392 посланців з інших районів республіки. До речі, з-понад 11 тис. членів ЛКСМУ, об'єднаних у 1 247 первинних організаціях, лише 2 191 були місцевими²⁹.

Основна маса партійців та комсомольців зосереджувалась у містах. Оскільки села Волині і Галичини майже повсюдно перебували під впливом повстанців та ОУН, у більшості випадків створити в них партійні й комсомольські осередки протягом 1944–1945 рр. не вдалося, а ті, що виникли, були малочисельними.

Одним з напрямів радянської організації краю стало профспілкове будівництво. Восени 1944 р. кілька профспілкових працівників, які прибули з центру, сформували оргбюро і низові профоргани у Дрогобичі, Львові, Луцьку, Ровно, Чернівцях. Протягом жовтня-листопада спеціальна бригада ЦК спілки працівників державних установ Півдня створила оргбюро у Станіславській, Ізмаїльській, Тернопільській областях. На початку 1945 р. ВЦРПС і ЦК галузевих спілок відрядили в західні області 41 відповідального працівника. Навесні того ж року в регіон прибула бригада ВЦРПС і 25 профспілкових кадрів для налагодження роботи обласних комітетів профспілок³⁰. Серед найбільших профоб'єднань у виробничій сфері були спілка залізничників Західної України, що мала 38 тис. членів (57 % зайнятих у галузі)³¹, а також спілка нафтовиків. А всього на кінець війни у західних областях 238 тис. робітників та службовців з 346,5 тис. були членами професійних осередків³².

Партійні, комсомольські та профспілкові організації стали основними провідниками політики центру на місцях, налагодження соціалістичних форм господарювання, позаекономічного стимулювання праці. Крім того, здебільшого по їхній лінії здійснювалися широкомасштабні, агітаційно підкріплені акції, спрямовані на «зміцнення обороноздатності країни». Зазвичай такі кампанії ідеологічний апарат приписував «ініціативі мас» знизу, однак насправді вони скеровувалися з центру й обставлялися відповідною атрибутикою (урочистою передачею військової техніки радянським воїнам, вдячними листами Сталіна, публікаціями у пресі тощо). Режим всіляко використовував бажання людей якомога швидше закінчити війну, побачитися з рідними і близькими, які перебували на полях битв.

У лютому 1945 р. ЦК профспілки працівників нафтової промисловості Центру й Півдня спеціальною постановою закликав підтримати почин вінницьких і житомирських робітників, які збирали гроші на будівництво танкової колони. Вирішено було зібрані кошти передати на виготовлення не лише машин для танкової колони, а й літаків для авіаційної ескадрильї «Нафтовик». Найбільший внесок зробили нафтовики Дрогобицької області – 2 млн 200 тис. крб.³³ Танкова колона «Радянська Львівщина» була споруджена на кошти в сумі 145 тис. крб., зібрані комсомольцями області³⁴. На перераховані грошові внески виготовлено бойові машини для танкової колони та авіаескадрильї «Радянська Дрогобицьчина», «Радянський Львів», «Від трудящих Станіславщини», «Селяни Тернопільщини» та ін. Лише від 1944 до 1945 р. надходження до «Фонду оборони» у Дрогобицькій і Станіславській областях становила 45 млн крб.³⁵

Значні кошти державний бюджет отримували від реалізації облігацій державних позик. Як правило, партійні й профспілкові організації нав'язували трудовим колективам масову підписку, відраховуючи певний відсоток заробітної платні у вартість облігацій. Незрідка це робилося у неприховано примусовій формі, що дратувало людей і не додавало популярності таким заходам. Про суми, що надходили від населення у цей спосіб, свідчить хоча б така цифра. Протягом лише перших двох годин підписки на 3-тю військову державну позику (4 травня 1945 р.) робітники й службовці Львівської області (всього – 105 тис. осіб) купили облігацій на 49 млн крб.³⁶ Такий високий рівень був забезпечений організаційними зусиллями відповідних структур.

Широко розрекламовані агітпропом патріотичні акції сприяли поповненню держбюджету й наближенню перемоги. З іншого боку (це чомусь і донині залишається непоміченим істориками), вилучення далеко не зайвих коштів і матеріальних засобів у населення Західної України об'єктивно зменшувало можливості підтримки самостійницького руху. Встановивши контроль над фінансами та сільськогосподарською продукцією, компартійне керівництво значно звужувало ресурси забезпечення повстанських формувань харчами, медикаментами, предметами першої необхідності.

Саме під таким кутом зору варто розглядати й колективізацію сільського господарства. Селянство, пам'ятаючи сумний досвід 1939–1941 рр., всіляко чинило пасивний спротив запровадженню колективних форм господарювання. Нетривалий довоєнний період «соціалістичної» організації сільськогосподарського виробництва не змінив індивідуалістичну природу західноукраїнського селянина, який звик до кооперації, а не до «комунізації». Очевидно, це пояснює, чому на весь Копиченський район (Тернопільщина) у 1944 р. вдалося організувати лише один колгосп³⁷. Подібними «успіхами» могли похвалитися ініціатори колективізації у Львівській, Ровенській та Чернівецькій областях, де на кінець того ж року діяло по одному колективному господарству³⁸.

Самостійницьке підпілля вживало контрзаходів проти колективізації. Пропагандистські підрозділи УПА випустили летючку, звернену до мешканців сільської місцевості: «Селяни! Сталінські окупанти приготують для вас колгоспне ярмо! Не йдіть до колгоспів! Не слухайте облудної пропаганди сталінських паразитів! Мужньо протиставляйтесь теророві НКВД! Хай живе вільний селянин в Українській Самостійній Соборній Державі!»³⁹.

Ідеологічні зусилля підкріплювалися терористичними акціями проти партійно-радянських функціонерів, які прибували на село з метою організації колгоспів, й фізичним «впливом» на самих селян. Зазвичай повстанські й оунівські боївки попереджали тих, хто погодився увійти до колгоспу, а коли вони не дослухалися наведених аргументів, палили майно, або й убивали колгоспників.

Перебуваючи між двох вогнів, селяни всіляко уникали вступу до колгоспів, допоки не пересвідчилися в тому, що сталінський режим безповоротно

й міцно закріпився у краї, а позиції повстанців та їхнє майбутнє стали непевними.

Центр розробив і вже в останні місяці війни розпочав впровадження комплексу заходів, спрямованих на розвиток промислової і транспортної інфраструктури в Західній Україні. Згідно з рішенням ДКО від 13 грудня 1944 р., розгорнулися роботи з перетворення Львова на велике індустріальне місто союзного значення⁴⁰. Однак у Москві переслідували не лише економічні інтереси. Аби нейтралізувати домагання польських патріотичних і радикальних сил, спрямованих на те, щоб залишити Львів містом польського посідання та впливу, вирішено було шляхом низки соціально-економічних і міграційно-демографічних заходів змінити його етнонаціональне обличчя.

До кінця 1945 р. у галицькій столиці стали до ладу 157 промислових об'єктів. Щоб забезпечити їх необхідними кадрами, з різних куточків країни відрядили близько 2 тис. інженерів і 13,8 тис. кваліфікованих робітників⁴¹. За підрахунками проф. В. Кубійовича, до визволеного від гітлерівців Львова протягом кількох років прибуло понад 150 тис. росіян і зросійщених громадян України⁴². За словами львівського історика І. Терлюка, міграційна хвиля «скеровувалася в основному до Львова та в інші обласні центри, а також в районні центри, де була найбільша потреба у формуванні силових органів влади, партійних комітетів, обласних, міських і районних адміністративних установ та організацій». Вчений вважає, що метою саме такого характеру заселення було «формування соціальної бази підтримки по суті колоніальної політики союзного імперського центру в західних областях»⁴³. Коли бути точним у дефініціях, то оцінювати політику Москви у регіоні треба не як «колоніальну», а як таку, що спрямовувалася на повну інтеграцію в суспільно-політичну, соціально-економічну, етноконфесійну і навіть ментальну матрицю підрадянської України та всієї радянської імперії. При цьому методи, до яких вдався сталінський режим, залишалися цілком колоніальними. Займаючи керівні посади в партійних і радянських структурах, на виробництві, в культурно-освітніх установах, прибульці стали надійними провідниками не лише комуністичної ідеології, соціально-економічних реформацій, а й національної політики Кремля. Західну Україну передбачалося вивести з-під впливу як польських, так і українських націоналістичних сил. І найкращим засобом виявилось поєднання соціально привабливих програм, популістських декларацій, масованого ідеологічного оброблення суспільної свідомості та жорстокого фізичного придушення будь-яких виявів опозиційності, а надто – «сепаратистських» рухів.

Серед тих категорій західноукраїнського соціуму, для привернення яких на свій бік партійно-радянським органам і спецслужбам доводилося докласти особливих зусиль, була інтелігенція. Вихована в дусі демократії, плюралізму думок й політичної толерантності, західноукраїнська інтелектуальна еліта, за визначенням, не сприймала тоталітаризму будь-якого спрямування – чи то нацистського, чи більшовицького.

Восени 1944 р. у краї налічувалося 33 тис. представників «вільних професій» та службовців (у тому числі 12 тис. тих, які прибули з інших областей УРСР і Радянського Союзу). Позбавлена власних професійних і творчих об'єднань, інтелігенція була постійним об'єктом ідеологічного тиску на різних зборах і нарадах, які так любили проводити більшовицькі апаратники. Перше велике зібрання відбулося 30 листопада 1944 р. у Львові. Перед учасниками обласної наради інтелігенції виступив секретар обкому партії І. Грушецький, який закликав до боротьби з українськими націоналістами. Загалом в області було проведено близько 20 подібних зібрань, в яких взяло участь майже 3 тис. осіб, виступило 246 лікарів, учителів, агрономів, службовців, студентів⁴⁴.

Влада надавала підвищеної уваги освітній сфері, вбачаючи у ній один з дійових факторів свого впливу на свідомість людей, формування відповідного морально-психологічного мікроклімату. У 1944/45 навчальному році у південно-західних областях України діяла 5 961 школа, два університети, один педагогічний і п'ять учительських інститутів. Попри наявність необхідних педагогічних кадрів на місцях за дорученням ЦК партії наркомат освіти надіслав у цей регіон понад 8 тис. вчителів, 1 800 випускників педвузів та 2,5 тис. тих, хто закінчив короткотермінові педагогічні курси, з інших регіонів республіки. У місцеві вузи прибуло 160 викладачів і репетиторів, а на керівні посади у відділи народної освіти – 329 осіб. У такий спосіб влада намагалася внести у навчально-виховний процес радянські підходи й ідеологію.

Вважаючи освітянські заклади форпостом своєї політики, більшовики особливі сподівання покладали на вчителів. У січні 1945 р. ЦК КП(б)У провів у Львові міжобласну нараду вчительського активу, який репрезентував 23-тисячний загін освітян регіону. Симптоматично, що тема основної доповіді, яку виголосив заступник голови Раднаркому УРСР Д. Мануїльський, звучала так: «Українсько-німецькі націоналісти на службі фашистської Німеччини». Перед учасниками наради виступили письменники С. Борзенко, О. Вишня, А. Малишко, М. Рильський, В. Сосюра, яких партія зобов'язала виконувати ідеологічні функції.

З початком 1945 р. при Львівському обкомі КП(б)У проводилися щомісячні наради інтелігенції, під час яких обговорювалися політичні й господарські питання. У квітні відбулася загальнообласна нарада технічної інтелігенції⁴⁵.

Заграючи з місцевою інтелігенцією, всіляко демонструючи пріоритети української культури, традицій і звичаїв, радянська влада прагнула впрягти її до своєї колісниці, примусити не лише сліпо коритися й слухняно виконувати партійні настанови, а й перейнятися самим духом соціалістичних перетворень.

Ще одним об'єктом підвищеної уваги партійних органів стало жіноцтво. Обласні керівники докладали значних зусиль, аби залучити жінок на свій бік, а через них вплинути на їхніх рідних та близьких, що зі зброєю в руках

воювали проти сталінського режиму. 5 квітня ЦК КП(б)У оприлюднив постанову «Про роботу серед жінок у західних областях України», відповідно до якої при обкомах партії створювалися відділи по роботі серед жінок, а в райкомах запроваджено інститут організаторів жіноцтва. У складі жіночих рад, що створювалися на підприємствах, установах, на селі, діяли культурно-побутові, земельні, кооперативно-торгівельні та інші секції.

Агітпроп надавав цьому напрямкові роботи широкого суспільного резонансу. Так, нараду жіноцтва Станіславської області транслювало місцеве радіо, а всі 630 делегатів після цього брали участь у міських і районних зборах жінок. 939 делегатов були запрошені на аналогічний форум в Луцьку. 52 з них, які були багатодітними матерями, урочисто нагородили орденами й медалями⁴⁶.

У всіх областях Західної України відбувалися з'їзди, зльоти, зустрічі молоді, селян, людей похилого віку. І в кожному випадку йшлося про ангажування найбільш активних сил для реалізації партійної лінії. Для прикладу, учасників наради молоді Волині (близько 600 делегатів) закликали до рішучої боротьби проти оунівців, 30 делегатів, визнаних кращими бійцями винищувальних загонів, були відзначені автоматами⁴⁷.

21 червня 1944 р. І. Грушецький, призначений секретарем обкому КП(б)У ще зайнятої ворогом Львівщини, адресував М. Хрущову листа, в якому містилася така пропозиція: «Враховуючи, що Львівська область особливо засмічена українсько-німецькими і польськими націоналістичними елементами та їх посібниками й має різний національний склад населення, обласний комітет КП(б)У вважає за необхідне після звільнення Львівської області від німецьких окупантів провести детальну перереєстрацію всього населення. Проводячи перереєстрацію, ми ставимо собі завдання ... виявити легально мешкаючих ставлеників німецьких окупантів і учасників різних націоналістичних і бандитських формувань»⁴⁸.

Брутальність і жорстокість, з якою проводилося «умиротворення» Західної України, явно шкодили іміджові режиму в очах місцевого населення. Ігноруючи місцеві традиції, звичаї, мову, прибулі партійно-радянські керівники, офіцери НКВС, міліціонери незрідка порушували і «соціалістичну законність», перевищували службові повноваження, зловживали владою. Брак внутрішньої культури, освіти, поваги до закону інколи перетворювали цих озброєних людей на небезпечну соціальну силу. Архівні документи містять багато прикладів свавільної поведінки цивільних посадовців та військовослужбовців, які переносили свою «класову ненависть» з «українських буржуазних націоналістів» на всіх мешканців краю (док. 55, 127, 133, 140). Так, начальник політвідділу внутрішніх військ НКВС СРСР генерал-майор Скородумов 26 травня 1944 р. отримав донесення про партійно-політичну роботу із забезпечення оперативно-бойових дій внутрішніх військ у районі Кременецьких лісів. У документі наводилися випадки реквізицій сільськогосподарської продукції військовослужбовцями у цивільного населення,

пияцтва, інших порушень військової дисципліни. Наприклад, в.о. командира взводу пішої розвідки сержант Жиров, у минулому виключений з ВКП(б) за систематичну пиятику, купив самогону і споїв увесь особовий склад довіреного йому конвою. Командир мінометної роти 217-го окремого стрілецького батальйону (ОСБ) капітан Бармінов (його також виключили з партії за «викривлення дисциплінарної практики і пияцтво») під час операції напився й побив батоном рядового Радостіна та парторга 1-ої роти лейтенанта Бочкова. 26 квітня під час завершення операції помічник начальника зв'язку 21-ої бригади капітан Ашеулов у п'яному стані приставив пістолет до грудей командира зводу зв'язку Зайцева, примушуючи того також випити. В ході операції в с. Данилівка лейтенант Отсафуров у п'яному стані поранив одного з сержантів 226-го ОСБ⁴⁹.

Згідно з повідомленням оргінструкторського відділу ЦК КП(б)У до ЦК ВКП(б) (жовтень 1944 р.), колишній прокурор м. Луцька Коробов, користуючись службовим становищем, через керуючих справами організував серед населення збір постільної білизни для працівників прокуратури. Обком партії звільнив Коробова з посади, зобов'язавши повернути майно власникам. Керівництво республіканської прокуратури призначило Коробова прокурором Колківського району.

У тому ж Луцьку міський відділ торгівлі не видавав хлібних карток корінним мешканцям, робітникам і службовцям на тій підставі, що вони місцеві, й самі зможуть себе прогодувати. Аналогічні аргументи висував і директор швейної фабрики Фунт, який наказав не брати замовлень від місцевих громадян, мотивуючи це тим, що вони обшивають в першу чергу приїжджих⁵⁰.

Воєнком Болехівського району (Станіславщина) Воронін, його заступник Сага та інші співробітники райвійськкомату брали хабарі, шантажували й безпідставно арештовували громадян, чинили мародерства. Під час мобілізації призовна комісія звільнила і забронювала як «цінного фахівця» В. Мацака, який через співробітницю військкомату передав воєнкомові золотий наручний годинник, шмат хрому на чоботи і 2 літра горілки. На початку вересня 1944 р. воєнкомат одержав завдання реквізувати у населення 70 коней для потреб фронту. Після відправки вказаної кількості коней на збірному пункті залишилося ще 60 голів. Замість того, щоб повернути їх власникам, Воронін 7 коней продав, а решту роздав будь-кому, але не власникам.

28 вересня з метою дискредитації директора ліспромгоспу, фронтовика, кавалера чотирьох орденів Гордєєва, його арештували і примусили дати наказ про явку всіх лісорубів упродовж 24 годин до райвійськкомату. Наступного дня за вказівкою Вороніна арештовано інструктора райкому ЛКСМУ Ягодкіна лише за те, що він зайшов до клубу, де працювала призовна комісія. Самовільно звільняючи від броні робітників нафтопереробного та шкіряного заводів, ліспромгоспу, Воронін поставив під загрозу роботу місцевих промислових об'єктів⁵¹.

Звичайними стали несанкціоновані обшуки, реквізиції сільськогосподарського збіжжя, продуктів харчування, речей, домашньої худоби і птиці тощо. Ось лише кілька типових ілюстрацій того, що коїли посадовці та військовослужбовці. Так, працівники Ківерецького райвідділу НКВС (Волинська обл.) Шкуратов і Поляков здійснили незаконний обшук у селянок М. Малоховської та М. Часюк (с. Жидичів), вилучивши 5 пар брук, кілька сорочок, чоботи, лезо, сало, велосипед і все це привласнили⁵². Сержанти 187-го ОСБ внутрішніх військ НКВС Данилов, Косарів і Супрун у квітні 1944 р. в с. Ступіно (Кременецький р-н Тернопільщини) під час обшуку вилучили в однієї з господинь 16 кг сала і лише після звернення останньої до командування повернули його⁵³.

Партійний центр, як міг, прагнув навести порядок на місцях, однак контролювати все і всіх, звісно ж, не міг. Відчувши себе повними «господарями» становища (а саме ЦК партії своєю політичною лінією і поширював такі настрої!), місцева номенклатура всіх рангів поводитися так, що давала підстави називати себе «окупантами» й «колонізаторами». Даною обставиною вміло користувалася пропагандистська референтура ОУН, спираючись на антирадянські настрої серед населення та забезпечуючи собі його підтримку.

З просуванням лінії фронту на захід у краї розгорталася жорстока боротьба за вплив і контроль над територією. Спроби Кремля розв'язати всі проблеми «з ходу», наскоком, не увінчалися успіхом. Заходи, які створювали позитивний образ соціально орієнтованого режиму, не мали системного характеру, а деякі з новацій (скажімо, в аграрній сфері) викликали несприйняття і спротив населення. Масовані кадрові ін'єкції, що, по суті, перетворювалися на імпорт управлінського апарату з інших областей республіки, поглиблювали його відчуженість від місцевої спільноти. Незнання й ігнорування особливостей регіону та часті випадки службових зловживань посадовців, їхня асоціальна поведінка не сприяли зростанню авторитету влади. Репресивні заходи, на які ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У здебільшого скеровували силові структури, фізично підривали й знижували соціальну базу національно-визвольного руху, однак не змінили загального негативного ставлення мешканців західних областей до сталінського режиму. Все це слугувало каталізатором ескалації збройного протистояння радянської влади і самостійницького підпілля не лише на завершальному етапі війни, а й з її закінченням.

«Український сепаратизм» настільки непокоїв Кремль, що Сталін намагався використати і зовнішньополітичні важелі, які могли хоча б опосередковано вплинути на його подолання чи послаблення. Йдеться про спроби радянського вождя домогтися для УРСР членства в ООН. Уперше це побажання делегація СРСР озвучила на конференції в Думбартон-Оксі (жовтень 1944 р.). Тоді союзники СРСР по антигітлерівській коаліції висловилися проти надання членства в ООН усім тодішнім 16-ти радянським

республікам. На Ялтинській конференції пропозиція прийняти Українську й Білоруську РСР як співзасновників нової міжнародної організації прозвучала вже у вигляді вимоги. На перший погляд, вона сприймалася як спроба отримати додаткові голоси в ООН. Трохи згодом союзники зрозуміли мотивацію радянського керівника. Е. Стеттініус у своїх мемуарах трактує це так: «Розглядаючи питання встановлення додаткових місць в ООН для Радянського Союзу, президент Рузвельт у приватній розмові сьогодні ввечері 7 лютого 1945 р.) сказав мені, що Сталін відчуває своє становище в Україні дуже важким і непевним. Голос для України, сказав Сталін Рузвельтові приватно, є для нього необхідною умовою збереження єдності СРСР»⁵⁴. Цей факт переконливо вказує на труднощі, які мали більшовики під час радянізації Західної України. Сталін змушений був комбінувати усі форми й методи впливу на ситуацію, не покладаючись лише на грубу силу. Втім, саме остання стала головним засобом досягнення поставленої мети. Фізична ліквідація всіх, хто насмілювався виступити проти комуністичної колоніальної системи, видавалася найбільш надійним засобом опанування регіону.

* * *

Для українського самостійницького руху 1944 рік став рубіжним. Лінія німецько-радянського фронту невпинно відкочувалась на захід, що вимагало суттєвих коректив у стратегію і тактику боротьби за суверенну національну державність. У низці документів керівництва ОУН і командування УПА зафіксовані підходи до вироблення нових орієнтирів у ситуації, що швидко змінювалась. В одному з них – «Інструкції провідника ОУН (С. Бандери) «Матвія» політичним референтам надрайонів щодо діяльності ОУН і УПА в умовах відступу німецьких військ» від 8 січня 1944 р. (док. № 2) – наголошувалося: «Відступаючі німецькі імперіалісти хочуть скомпрометувати українську визвольну боротьбу і ще раз спробувати заставити український народ битися за нього. В тій цілі організують т.зв. Українське Визвольне військо (УВВ), куди стягають різну збіранцю ... Крім того, змагають до творення українських шуцманшафтів (жандармерії). До цих і подібних німецьких труків ставимось як до підступу і тому:

До УВВ як і до різного роду жандармерій український народ не іде. В будь-які формі з німцями не в'яжемося. З ними існує лише боротьба. Всіх тих, що ідуть до німецьких рядків, осуджуємо як зрадників і вислужників».

В якості головного завдання ставилося здобування зброї та амуніції. Для цього рекомендувалося вести розкладову роботу серед німецьких вояків, яких належало переконувати в тому числі, що зі зброєю західноукраїнські та польські терени вони подолати не зможуть, оскільки повстанці-партизани вважають їх ворогами і знищать. Необхідно було донести до німецьких солдатів думку, що «вони зброю мусять здати українському народові і УПА, бо в разі спротиву їх чекає смерть». Натомість за здану зброю гарантувався

«вільний перехід додому», харчові продукти і т.д. В разі відмови скласти зброю добровільно окремі особи й невеликі підрозділи наказувалися безоглядно роззброювати.

З угорськими та румунськими військовослужбовцями пропонувалося домовлятися про взаємний нейтралітет (ненапад) і добровільну передачу зброї.

Окремим пунктом проходило завдання, що стосувалося оволодіння матеріальними ресурсами, залишеними німцями (друкарськими машинами, папером, фарбою, радіоапаратурою, телефонами, складами промислових товарів та харчових продуктів, мотоциклами й автомобілями, кіньми, упряжку, літературою і документами тощо).

Очікуючи приходу Червоної армії, військовослужбовці якої були мало обізнані з особливостями і характером боротьби ОУН і УПА, автор документа визначив такі завдання: «1) Кожний член (зокрема, районів провідники) мусять дістати насамперед конкретні завдання ... Робити так, щоб на випадок порвання зв'язку – а в час переходу фронту це цілком можливо – праця не переставала, і люди знали та мали що робити ...

2) Політичний напрямок нашої робота зараз спочатку буде *протирежимний*. Всю пропаганду спрямовуємо проти Сталіна і НКВД – проти режиму. Завданням цього моменту буде *включити до боротьби з більшовизмом російський елемент*. Робимо це шляхом популяризації нашої ідеї «воля народам і людині». Голосимо і ведемо боротьбу з більшовицьким імперіалізмом, а не з російським народом. Російському народові признаємо право на національну державу на його території ...

3) Проти жидів не виступаємо.

4) Ведучи боротьбу серед армії, доказувати бійцям шкідливість цієї імперіалістичної війни для народу, доказувати, що вони воюють не за свої інтереси, а за інтереси кліки московських імперіалістів. Копати прірву між армією-масою з більшовицькою клікою – це наше завдання в тій ділянці ...

Рівночасно голосимо боротьбу за національні держави, за перетворення імперіалістичної війни [в] національні революції, за особисте вільне життя. Наша ціль – розложити Червону армію».

Насамкінець ставилися завдання перед пропагандистськими службами, а також рекомендувалося заздалегідь змінити псевда, усталити клички, «мертві пункти», підготувати таємні схованки («скритки») для осередків та людей, відсепарувати зайвий і випадковий елемент, перевівши терен до «твердого підпільного життя».

В «Інструкції ОУН про ведення організаційної, політичної і військової роботи у зв'язку з відступом німецьких військ і наступом Червоної армії» (док. № 6) поряд з аналогічними вказівками містився наказ зберегти ОУН від знищення, до мінімуму обмежити зв'язки по лініях і пунктах, у якості зв'язкових використовувати найменш підозрілі категорії населення (дітей,

жінок, старців), змінити місцезнаходження керівних органів, розміщуючи їх подалі від шляхів, вузлових станцій, міст, обмежити рух зв'язкових біля осередків.

На час переходу фронту військові відділи мали діяти тільки невеликими групами, переодягненими у радянську військову форму, проводити бойові акції подалі від місць постою, не дозволяти масової еміграції чи евакуації.

Всі члени ОУН зобов'язувалися залишатися на терені і далі продовжувати революційну боротьбу. Вказувалось на необхідність чистки терену «від вислужницького й ворожого українській революції елементу. Всі державні склади й господарства, землю й реманент слід було роздати селянам.

Заборонялося підтримувати радянську мобілізацію і зачіпні бої з частинами Червоної армії. До окремих червоноармійців пропонувалося ставитися прихильно, а пораненими – дбайливо опікуватися.

У пропагандистській роботі словосполучення «український націоналізм» підлягав заміні на «Українську революцію» задля «окреслення концепції перебудови світу і внутрішньонаціональних відносин за думкою лозунгів: «Воля народам і людині» у систему вільних, самостійних національних держав».

У документі значна увага приділяється питанням безпеки, ретельній перевірці тих, хто прибував до лав УПА, зокрема тих, хто вже мав контакт з радянськими спецслужбами, був арештований чи затриманий, а потім відпущений. Члени ОУН та бійці УПА застерігалися від роботи в радянських інституціях, оскільки це реально наражатиме їх на ризик бути демаскованими, звинувачуваними й покараними.

В інструкції ОУН(Б) з аналізом становища в місцевостях, зайнятих Червоною армією від 11 лютого 1944 р. (док. № 9), окрім характеристики радянських військовослужбовців розкривається їхнє ставлення до українського самостійницького руху, заходи, що вживаються для його поборення, зокрема терор. Спочатку такі акції вживалися радянськими військовими і партизанами проти бойовиків, зловлених зі зброєю. Пізніше фіксувалися випадки каральних дій проти політичних, господарських й адміністративних працівників, членів родин упівців та діячів ОУН. Повідомлялося, що на Кременеччині розстріляли 13 дівчат за те, що вони в'язали рукавиці й шили білизну для повстанців.

Інструкція № 7/44 референтури Крайового проводу ОУН(Б) (док. № 12) на західноукраїнських землях містив приписи щодо ставлення до дивізії СС «Галичина» й засекречення організаційних архівів. Наголошувалося на необхідності налагодити стійкий зв'язок з частинами дивізії, не допустити «дезерції під загрозою цілковитого роззброєння і замкнення усіх відділів у таборах», використовувати її для боротьби з більшовицькою і польською партизанкою. У разі відсутності німців з українських земель чи загрози роззброєння і вивезення з'єднання, належало всі частини вивести в ліс і долучити до УНС та УПА.

В березневій інструкції ОУН щодо політико-організаційних завдань підпільної діяльності тогочасна тактика визначалась як «самооборона» й поділялася на три періоди: а) піднімецький, б) фронтовий, в) підрадянський. Під час першого наказувалося здійснювати самооборону населення співвідносно з посиленням німецького терору й вести терор у відповідь. Кожен населений пункт і район мали бути готовими обороняти себе від нападів німців та «інших банд». З цією метою необхідно було організувати систему зв'язку, спорудити сховища для людей і склади для майна, створити в кожному селі самооборонні збройні відділи, які у випадку небезпеки мали захищати мешканців. Одним з головних завдань вважалося не допустити вивезення населення й відправлення майна з української території. За можливості рекомендувалось уникати боїв з німецькими та союзними їм військами. Натомість червоних партизанів необхідно було поборювати.

Фронтовим періодом вважався час від моменту евакуації німецької адміністрації до встановлення радянської влади. На цей час основна мета полягала у збереженні ОУН від знищення, посиленні пропагандистської роботи в лавах червоноармійців, ліквідації ворожих елементів.

У підрадянський період підпільна мережа скеровувалася на вивчення ситуації, адаптацію і вироблення відповідних методів роботи. Поповнення лав ОУН припинялося, а наявні члени мали продовжувати роботу як нелегали. У відкриті боротьбу з більшовиками наказувалося не вступати, за винятком посилення терору НКВС, не вести записів, не зберігати жодних архівних документів.

У сфері політичної роботи рекомендувалось широко пояснювати й пропагувати постанови III Великого збору ОУН та I конференції поневолених народів Східної Європи. В ідеологічній роботі словосполучення «український націоналізм» мала заступити «українська революція». Проголошувалося гасло боротьби проти націонал-соціалізму (гітлеризму) і фашизму нарівні з більшовизмом (сталінізмом) як антинародними імперіалістичними силами, що розв'язали Другу світову війну.

Оскільки головним резервом революційних сил вважалися широкі народні верстви, завданням ОУН ставилося «політичне, пропагандистське оволодіння воєнними масами та їхнє приєднання на бік української революції».

Крім того, рекомендувалось поширити політичну і пропагандистську роботу на всі пригноблені імперіалістами народи, активно втягуючи їх у спільну боротьбу за визволення.

Наголошувалося на тягlostі й наступності українського національного року й органічного зв'язку самостійницького руху з «революцією Богдана Хмельницького і революцією 1917–1920 рр.».

В організаційній роботі наказувалося не збільшувати чисельність ОУН, переорієнтувати всіх членів Організації та бійців УПА на «обов'язкове збройне підпільне життя», не допустити широкомасштабної мобілізації до Червоної армії місцевого населення, яке має навчитися захищатися за допомогою формувань самооборони.

Для вирішення військових завдань вимагалось діяти дрібними підрозділами (відділення, взвод), маскуючись під червоноармійців чи партизанів, часто змінювати місця дислокації, не допускаючи вторгнення супротивника «Діяти приховано, раптово і головне своєчасно переходити на заздалегідь підготовлене приховане місце розташування».

Значна увага відводилась поповненню лав підпільників та повстанців. Усіх прибульців (дезертирів Червоної армії, добровольців та ін.) рекомендувалося не включати у військові підрозділи, утримуючи подалі від місця розташування команди і пунктів зв'язку. Новоприбулих мала ретельно перевіряти СБ.

Автори документа наполягали на обмеженні контактів з представниками радянських органів влади та пересування тереном. Членів ОУН та бійців УПА бажано було перекинути з рідних місць в інші райони.

Чимало матеріалів директивного характеру стосувалося різних аспектів діяльності самостійницького руху, зокрема життєзабезпечення. Для прикладу, 23 червня 1944 р. командування УПА видало вказівки щодо збирання урожаю і забезпечення ОУН та УПА продовольством (док. № 58) Піддаючи нищівній критиці сталінську продовольчу політику, командування УПА передрікало повторення великого голоду (що й сталося згодом, у 1946–1947 рр.). Крім того, у тотальному вилученні сільськогосподарської продукції вбачалося прагнення виснажити голодом учасників антирадянського руху. У зв'язку з цим ставилося завдання «не дати хліба імперіалістичній кліці, яка намагається його використати для продовження війни», а також «не дати голодом зламати революційного опору народу під проводом Організації та УПА». Хліб мав залишитись у селян.

Серед практичних заходів пропонувалося знищення й пошкодження молотарок та інших сільськогосподарських машин, державних пунктів для контрактації овочів, вилучення збіжжя з комор, стрижка колосків на пні, розбирання зі скирт та обмолочування у віддалених прихованих місцях, переховування і складування сільськогосподарської продукції. Настійно рекомендувалося розвивати особисті господарства селян, що могло убезпечити їх від реквізицій та нестачі харчів. Запорукою успіху вважалась одиницькість, солідарність та витримка.

Влітку 1944 р. з'явилася відозва Головнокомандування УПА до українців Червоної армії з закликом боротися за незалежність України (док. № 65). Пояснюючи імперіалістичну сутність політики сталінської кліки в Україні, автори документа наголошували: «Цю війну український народ мусить використати для свого справжнього національного і соціального визволення, для побудови на своїй землі справді кращого життя. Це станеться тоді, коли Україна відокремиться від Росії і коли на українських етнографічних землях буде побудовано незалежну Українську республіку із демократичним та передовим суспільно-економічним устроєм».

Українці, які воювали в лавах Червоної армії, освідомлювались у тому, що, воюючи за Сталіна, вони тільки затягватимуть кривавий зашморг на

шиї власного народу. Тому всі свідомі українці повинні були залишати свої частини, переходити в підпілля й вести боротьбу проти більшовицького режиму. У відозві також викривалась облудна формула «федеративного» зв'язку Росії та України, за ширмою якої стояв імперіалізм іншого забарвлення, власовського гатунку.

Схожий зміст мала летючка команди УПА – «Схід» до української молоді, в якій пояснювалась мета самостійницького руху, й містився заклик вступати до лав повстанців (док. № 69).

У серпні ОУН(Б) виробила настанови про організаційні структури, завдання, конспіративність і зв'язки всіх ланок організації. Найнижчою клітиною в організації залишався підрайон. Він складався з керівної підрайонної ланки («звена») у складі підрайонового, його заступника, господарського і зв'язкових) та підрайонового самооборонного відділу кількістю 15–35 осіб. Підрайонний керує роботою станиць, у яких працюють жінки й ті, хто не підлягає мобілізації. Села підтримують зв'язок з сусідніми населеними пунктами й підрайоном за допомогою зв'язкових, а також своєчасно діляться розвідувальною інформацією. Кожен підрайон повинен був забезпечити magazинування харчових приписів. Санітарну працю жінок в організаційних осередках очолювали референти санітарної служби. Санітарна ланка кожного села мала підготувати щонайменше дві криївки для поранених, заготовити медикаменти. Максимальна увага приділялась конспірації та складуванню харчових продуктів і амуніції.

Надзвичайно складним та відповідальним був момент пересування лінії фронту прикордонними областями, що вимагало певного зміщення акцентів у всіх ланках функціонування ОУН та УПА.

27 серпня 1944 р. вийшов наказ № 2/44 військового штабу УПА «Захід» про організацію референтури на теренах Станіславської, Дрогобицької областей та м. Перемишль (док. № 80). В очікуванні «зміни окупанта» визнавалось за необхідне «зорганізувати й скомплектувати теренові проводи ОУН на терені Карпат». На військового референта покладалася мобілізація до відділів старшин, підстаршин та рядового складу, а також організація шпиталів з відповідальним медперсоналом і медикаментами (спільно з провідником терену й жіночою референтурою, Червоним Хрестом). Організаційний референт зобов'язувався: «а) охопити мережею організації всі села й міста під німецькою окупацією; б) взяти під контроль всіх людей, що вийшли з теренів, зайнятих більшовиками»; в) організувати цивільну адміністрацію терену, спираючись на дотеперішніх адмінпрацівників та співробітників в колишнього УДК*, приховано керуючи нею; г) налагодити зв'язки для переходу фронту; д) вилучити у цивільного населення всі технічні засоби зв'язку (радіоапарати, телефонні й телеграфічні апарати, дроти й технічне приладдя; е) сприяти в роботі військовим та іншим референтам.

* УДК – Український допомогивий комітет.

СБ мала відстежувати всі ворожі елементи, виготовити і подати їхні списки до команди УПА і разом з відділами УПА знищити їх.

Господарчий референт повинен був підготувати в терені склади з харчами та спорядженням, забезпечувати відділи УПА всім необхідним, взяти під контроль всі лігеншафти та інші господарства без власників, розбудувати господарську референтуру, вилучити у цивільного населення на потреби УПА одяг, зброю, приладдя військового призначення.

Жіноча референтура (суспільна опіка і Червоний Хрест) повинна була займатися організацією шпиталів та мобілізацією медико-фармацевтичних кадрів, збиранням ліків, медпрепаратів та обладнання для них, а також опікою біженців.

На пропагандистські структури лягав обов'язок переконувати українську громадськість не емігрувати, а залишатися для організації роботи на місцях, репрезентувати Українську головну визвольну раду (УГВР) як уряд і адміністрацію України, а УПА як її військо.

19 липня було вироблено текст присяги вояка Української повстанської армії, затверджений УГВР і запроваджений наказом ГВШ (ч. 7) (док. № 66).

На початку осені 1944 р. ситуація для українських самостійницьких сил склалася вкрай несприятливо. Лінія німецько-радянські фронту невпинно відкочувалася до Карпат. Збройні формування національно-державницької орієнтації постали перед необхідністю вироблення відповідної тактичної лінії, що відповідала б загальній стратегії боротьби за Українську соборну самостійну державу (УССД).

Певне уявлення про її основні напрями дає документ, підготовлений 7 вересня 1944 р. організаційною референтурою крайового проводу ОУН на ЗУЗ під назвою «Тимчасові інструкції організаційної референтури крайового проводу ОУН на західноукраїнських землях низовим організаціям про ставлення до національних меншин і політико-виховну роботу серед вояків УПА». Оскільки одним з найбільш нагальних питань стало збереження кадрів, КП ОУН на ЗУЗ заборонив йти до Червоної армії членам ОУН, «юнакам та розконспірованим симпатикам». Натомість вони мали опинитись у діючих і новоорганізованих відділах УПА, кущових самооборонних відділах чи в самооборонному підпіллі. Всі інші повинні були йти до Червоної армії, аби не створювати баласту по селах та лісах, а також мати своїх людей, які вестимуть відповідну агітацію серед українців з центральних та східноукраїнських областей. Характеристика «підбільшовицької дійсності» в документі супроводжувалася пересторогою щодо поширення чуток про наявність в органах НКВС «прихильних» людей і можливість через них влаштувати своїх людей до цих органів, які працювали б на ОУН. Крім того, відділи НКВС взяли на озброєння тактику маскування під відділи УПА, які шукали зв'язки й виявляли справжні повстанські підрозділи. Тому єдиною можливою «грою» з більшовицькими силовими структурами й спецслужбами визнавалася «гра кулеметів».

У ставленні до радянської адміністрації пропонувалося виявляти послух і лояльність, виконувати розпорядження влади, хоча й «отягаючись, без запалу», харчові поставки здійснювати стримано. При цьому підрозділи УПА могли час від часу конфісковувати транспорти продуктів харчування. Симпатичні, що йшли до освітніх, фінансових та господарських інституцій, мали регулярно звітувати про свою роботу.

Сповідуючи самооборонну тактику, провід ОУН на ЗУЗ застерігав від провокування противника, однак рекомендував завдати ударів у відповідь. Особливо сильними мали бути удари по польській поліції, що співпрацювала з більшовиками. І вже зовсім безоглядна війна оголошувалася сексотам, яких пропонувалося знищувати навіть явно, через повішення серед села, з табличкою, на якій вказувалася причина теракту. Соціальною базою для формування сексотів вважалися вчителі, працівники господарських та фінансових інституцій на селі, сторожі, залізничники, водії трамваїв та інші – у містах.

У «польському питанні» наголошувалося, що поляки опинилися в ситуації, подібній до тієї, в яку потрапили українці. Прагнення більшовиків створити радянську Польщу диктувало зміну ставлення ОУН до поляків. «Ми за ліквідацію конфлікту з поляками та спільну акцію проти спільного окупанта. Треба вести між поляками (тими, які настроєні проти більшовиків) пропаганду за співпрацю», а бити тільки тих, хто пішов на свідому співпрацю з більшовиками.

У розділі «Самооборона» йшлося про необхідність точного виконання додатку до січневої інструкції про перебудову Організації. Для цього мусили постати кушові самооборонні відділи. Саме такі збройні одиниці на практиці виявилися найбільш оптимальними, оскільки не кожна станиця мала відповідну кількість людей, озброєння, командира. У кушових відділах наказувалося провести військовий вишкіл і запровадити сувору дисципліну.

У зауваженнях до пропагандистської роботи зазначалося, що в кожний самооборонний куш треба призначити пропагандиста і його заступника. Пропагандистом мав бути політично освічений член ОУН, рішучий, ініціативний, «з прикметами бойовика». Завдання пропагандистів були такі:

1) провадити політико-виховну роботу серед бійців самооборонного куша, посилювати в них ненависть до ворогів України, гартувати бойовий дух, підтримувати сувору дисципліну, систематично інформувати особовий склад про політичну лінію і тактику організації, становище на фронтах, міжнародну ситуацію; на політико-виховну роботу щодня рекомендувалося виділяти 1–2 години;

2) вести політичну роботу серед цивільного населення, інформувати про національно-визвольну боротьбу, вселяючи віру в перемогу, підносити бойовий дух і витривалість народу, підтримувати у народі довіру до самостійницьких політичних і збройних сил, гуртувати його навколо націоналістичного руху, пояснювати підступні методи більшовиків, за допомогою яких вони намагалися поневолити український народ;

3) здійснювати агітаційну роботу серед бійців і командирів Червоної армії, розповсюджувати свою літературу, інформувати червоноармійців про ставлення до них ОУН та УПА, за й проти кого борються ці сили. Рядових і командирів радянських збройних сил, які потрапили в полон до повстанців, відпускати, рекомендувати вертатися додому;

4) розповсюджувати пропагандистські матеріали у ворожому середовищі, особливо широко розголошуючи факти знищення сексотів, оголошуючи, скільки такий сексот видав людей, розповідаючи про його зрадницьку роботу.

Поряд з пропагандистом у кожному відділі УПА мав бути політвиховник, призначений за узгодженням з політвиховником при штабі ВО з числа «ідейно-сильних та найкраще політично вироблених членів ОУН». У документі наголошувалося, що командири відділів не мали права самовільно проводити мобілізації до УПА. Залежно від потреб ця функція покладалася на теренові проводи ОУН. Заборонялося ангажувати стрільців УПА до самооборонних відділів. Повстанські підрозділи мали рівномірно розміщуватися по всьому терені і вести бої з радянськими військами не лише у лісовій, а й у безлісній місцевості. З огляду на складну ситуацію з постачанням актуалізувалося спорудження добре замаскованих криївок. Усі зв'язкові лінії та пункти зв'язку, що діяли до того, наказувалося змінити, а зв'язкову і кур'єрську роботу доручати найбільш перевіреним членам організації та спеціально підготовленим жінкам⁵⁵.

«Тимчасові інструкції» не випадково акцентували увагу (окрім іншого) на питаннях ідейно-виховної роботи. Неспівмірність сил, незрівнянно більші можливості радянської військової й агітаційно-пропагандистської машини вимагали максимальної згуртованості, дисциплінованості, відданості справі, мужності учасників національно-визвольних змагань.

Про те, що керівництво самостійницького руху надавало особливого значення політичному вишколові повстанців і поширенню ідей української революції серед населення, протидії комуністичному агітпропу, свідчить інтенсивна діяльність відповідних підрозділів ОУН та УПА. При військових штабах усіх рівнів діяли IV (політвиховні) відділи. Таку структуру Крайового військового штабу (КВШ) УПА-Північ (1943–1944 рр.) та Головного військового штабу (ГВШ) (1944–1945 рр.) очолював Я. Бусол («Галичина»), у КВШ УПА-Захід (1944–1945 рр.) – П. Федун («Полтава»).

Талановиті публіцисти очолили періодичні видання «До зброї» (редактор Я. Бусол), «Повстанець» (редактор М. Дужий (Вировий)), «Шлях Перемоги» (М. Дяченко), «Чорний Ліс» (видавався Станіславським тактичним відтинком – ТВ), «За волю України» (Калуський ТВ) та ін.⁵⁶ Офіційний орган ОУН(Б) «Ідея і чин» виходив під орудою Д. Маївського (Думи) та М. Прокопа (Володимира). Українська самостійницька періодика публікувала статті й есе теоретиків національно-визвольного руху В. Галаса, О. Дяківа-Горнового, Д. Маївського, П. Полтави та ін. Окремо друкувалися їхні

брошури, які долучилися до вироблення нових ідеологічних засад, демократизації політичної лінії ОУН(Б) на завершальному етапі війни та по її закінченні⁵⁷.

Один з провідних ідеологів національно-визвольної боротьби П. Федун («Полтава») так схарактеризував ситуацію в краї в цей час: «Перед українським народом 1944 р. з моментом нової окупації України більшовиками стало питання: або добровільно скоритися окупантові і через це віддати йому на поталу всі завоювання українського самостійницького руху, поховати добровільно ідею Самостійної України, або всіма силами і до останнього чоловіка боронити себе, боронити справу самостійної України, боронити національно-визвольний рух ...Український народ вибрав цей другий шлях, який вимагатиме жертв. І не зважаючи на таку перспективу, десятки тисяч найкращих українців пішли в УПА, пішли в підпілля»⁵⁸.

Інструкції щодо напрямів та методів ідеологічної роботи містилися у методичних вказівках «На допомогу пропагандистам», виданих 1944 р. В якості головного пропонувався заклик: «Перетворимо імперіалістичну війну на боротьбу поневолених народів за волю!». У пропагандистській роботі на перший план виходила нищівна критика імперіалістичних планів сталінської кліки, пояснення справжніх причин війни та її можливих наслідків, ролі в ній російського народу і партократичної верхівки. Оскільки і російський народ був об'єктом експлуатації «російсько-більшовицьких імперіалістів», він має разом з іншими поневоленими народами боротися за свободу. Автори вказівок рекомендували використовувати більшовицьку риторичну та пропагандистські прийоми проти самих більшовиків, показувати, що вони лише на словах є захисниками робітництва, а насправді зрадили інтереси працюючого люду. Між іншим, пропонувалося широко використовувати «парканні» й «шептані» форми пропаганди, залишаючи написи і заклики («кличі») у публічних місцях, поширюючи антикомуністичні чутки тощо⁵⁹.

Пропагандистські настанови неодмінно втілювалися в життя. Звиклі до «наочної агітації» червоноармійці, співробітники НКВС і партійно-радянських органів з подивом читали на стінах будівель, парканів і просто на землі написи на кшталт: «Геть сталінську кліку! Хай живуть національні революції! Смерть Гітлеру і Сталіну – винуватцям народного горя. Хай живе народна влада! Хай живе вільна Росія без сталінського терору! Геть катів народу – гестапо та НКВД! Геть більшовицькі колгоспи та німецькі общини. Земля селянам! Геть поліцейських бузувірів Гімmlера і Берію! НКВС на фронт! Партійних пацюків на фронт! Геть війну – хай живе мир!» та ін⁶⁰. Широко використовувалося розкидання летючок, розклеювання інших матеріалів ідеологічного змісту.

Обставини, за яких діяло збройне українське підпілля, вимагали налагодженої розвідки й контррозвідки. В ОУН(Б) ці функції виконувала Служба безпеки (СБ), в УПА – розвідвідділи.

У листопаді 1943 р. Військовий штаб військової референтури ОУН(Б) перетворюється на Головний військовий штаб (ГВШ) УПА. В його структурі створюється II-й, розвідувальний відділ, на який покладалося «зосередження, розпрацювання і використання усього розвідочного й контррозвідального матеріалу». „Вказівками до праці військових штабів» (додатку до наказу ГВШ № 1/44 від 23 січня 1944 р.) до їхніх функцій віднесено, окрім іншого, «збирання відомостей про ворога, розміщення, силу і заміри, щоби могли своєчасно повідомити командира про небезпеку, яка грозить власним частинам»⁶¹.

Уявлення про структуру та організацію розвідувальної та контррозвідальної роботи, а також розвідувального апарату УПА в 1943–1945 рр. дають схеми 1 і 2⁶². Згідно з «Інструкціями розвідчої і контррозвідчої служби», при штабі кожної групи УПА мав діяти розвідувальний відділ у складі шефа, секретаря, керівника в'язку й агентів. Шеф розвідвідділу виконував завдання командира. Агентурні станиці (АС) здійснювали функції підрозділів розвідки і контррозвідки при загонах та інших бойових одиницях УПА. Успіхи й ефективність повстанської розвідки визнавали радянські партизани, розвідслужби Червоної армії, НКВС та НКДБ⁶³.

Схема 1

Організація розвідувальної і контррозвідальної роботи в УПА за проектом «Інструкції розвідчої і контррозвідчої служби» (1944 р.)

Схема розвідувального апарату УПА (1943–1945 рр.)

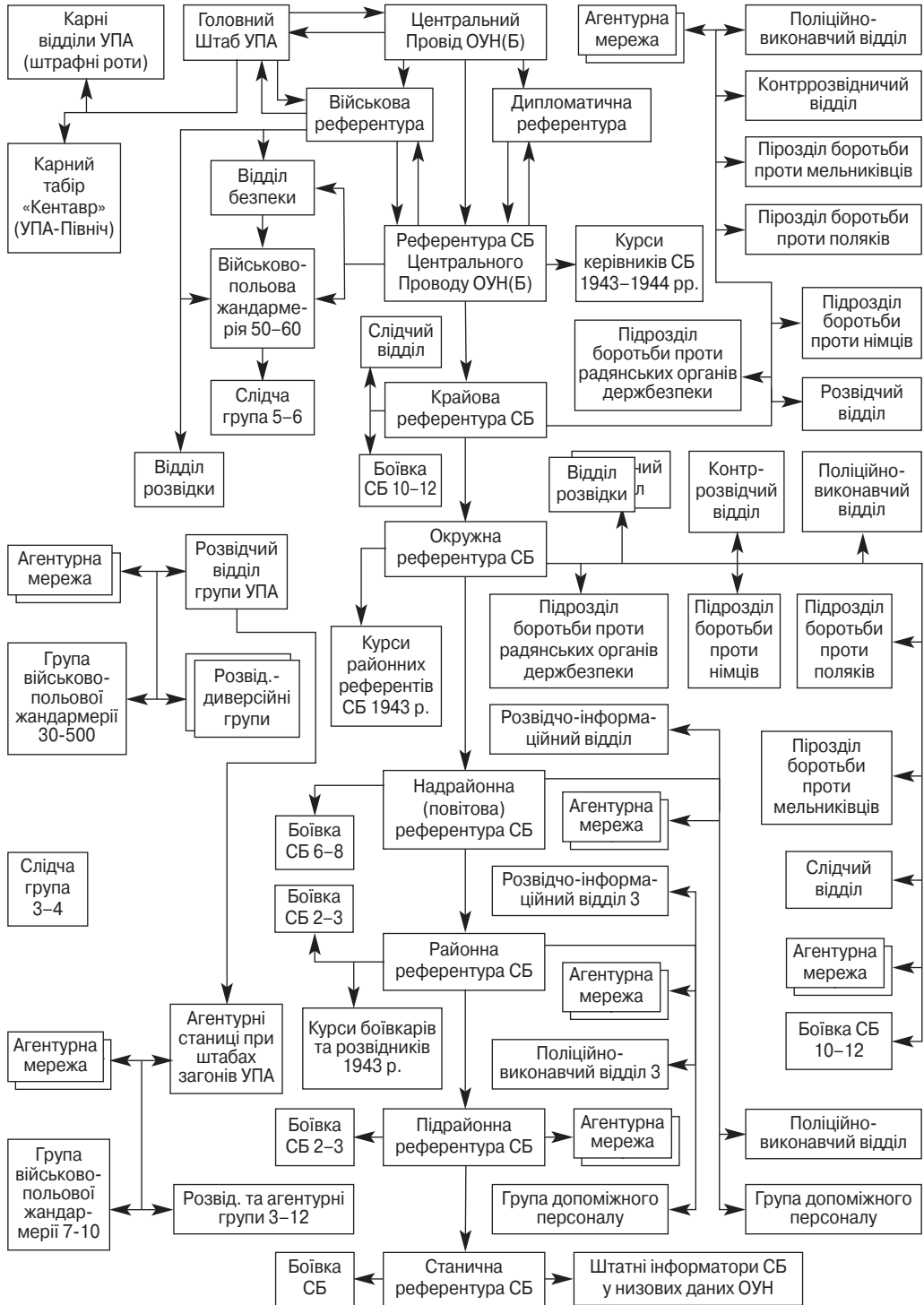

Структура розвідорганів на низових рівнях УПА не відзначалася однорідністю й залежала від конкретних обставин, у яких діяли ті чи інші підрозділи. Більшість куренів мала апарат польової розвідки, очолюваний спеціально визначеними для цього старшинами.

Документами УПА передбачалося ведення розвідувальних дій у наступі і обороні, на маршах, у районах, вночі і вдень. Існувала польова й агентурна розвідка. До основних способів польової розвідки належали спостереження, розвідка боєм, допит військовополонених, агентурної – здобуття інформації про ворога й викриття його інформаторів у власному середовищі⁶⁴.

З наближенням лінії фронту все більшої ваги набувала діяльність Служби безпеки ОУН(Б). У структурі оунівських спецслужб СБ посідала досить помітне місце, що ілюструє табл. 3⁶⁵.

Приблизна структура спецслужб ОУН(б) за станом на 1944 рік

Датований 14 травня 1944 р. обіжник «до боротьби з провокаторами, зрадниками і сексотами», подає короткий історичний нарис «сексотства» в революційних рухах Російської імперії і самій ОУН, містить практичні рекомендації щодо виявлення прихованих ворогів та агентів, правил охорони й втаємничення документації тощо (док. № 48). Не перебільшуючи ролі силових дій щодо «сексотів», автори документа наголошують, що терор породжує ще більшу масу сексотів, а тому найкращим методом боротьби проти цього явища вважають масову політичну роботу.

Саме в цей час з'являється наказ бандерівського проводу комендантам СБ військових надрайонів 3/3 і 2/2 та комендантам військових районів про посилення боротьби з ворожою агентурою. Враховуючи більшовицьку дійсність, керівництво Організації вказувало на необхідність всю працю СБ проводити «тонко і скритно, конспіровано», карати тільки тих людей, чия провина була доведена, виключити колективну відповідальність, коли за одного члена родини карали її всю. Право вирішувати питання про ліквідацію ворожого елемента надавалося станицям військового району та вищим інстанціям. Для покарання не члена ОУН необхідно було скласти протокол слідства, мати постанову революційного суду, підписані комендантом станиці, слідчим та одним членом справового звена (слідчої групи). Справу ліквідації члена ОУН чи взагалі покарання члена вирішував організаційний суд військового надрайону, на якому слідчий СБ виступав як прокуратор з матеріалами й доказами провини підсудного.

Підрайонні станиці СБ вважалися виконавчими органами розвідки й контррозвідки і в жодному випадку не мали права вирішувати питання про ліквідацію тієї чи іншої особи.

Навесні 1944 р. керівництво підпілля видало низку листівок під назвою «Бережись агента НКВД» (док. № 56), в яких перестерігалось перед мандрівними ченцями й проповідниками, «стрибками», організованими НКВС групами бандитів, що під маркою УПА грабують населення, «сексотами», спекулянтами, проститутками, радянськими функціонерами і партійно-комсомольським активом, завербованим для агентурної роботи, морально нестійким елементом, які всіляко дискредитують український визвольний рух і заподіюють йому шкоду.

У липневій інструкції СБ йдеться про основні вимоги до конспірації підпільника у стосунках між ними, керівниками й підлеглими, при створенні явочних квартир, для шифрування листів та переховування документів тощо (док. № 70).

«Загальникову інструкцію» для структур Служби безпеки ОУН (серпень 1944 р.) підписав один з її керівників «Аркас» (док. № 83). У ній наголошувалося на солідній постановці розвідувальної та контррозвідувальної діяльності, як того вимагають складні обставини боротьби.

Оскільки головним супротивником СБ ОУН в 1944 р. вважалися радянські спецслужби, частина матеріалів стосувалась протидії саме їм. Жовт-

нева інструкція для СБ ОУН(Б) містить характеристику структур НКВС та НКДБ, їхніх завдань, методів роботи, а також засобів нейтралізації акцій з їхнього боку.

Конкретні приклади підривної роботи НКВС – НКДБ містить документ № 151 – «Обіжник СБ ОУН(Б) для службового користування» (кінець 1944 р.).

Початок другої радянзації краю переводив збройну боротьбу у фазу протистояння ОУН і УПА наодинці з радянською тоталітарною системою. Винищення «ворожого елемента» розпочалося ще за присутності німців, у січні 1944 р., й продовжувалося до кінця року, поступово набуваючи форми терактів проти окремих осіб. У звіті керівництва військового надрайону «Скоб» (Рогатинський район Станіславської обл.) вказується головна мета «чисток», здійснених СБ у 1944 р.: «1. Ворожий елемент в лісових околицях частинно винищено. В першу чергу винищується польський елемент, на другий план взято німецьких та комуністичних сексотів. 2. Лісові околиці, які мусять бути використані для наших осередків і баз, прочищені у 80 відсотках. 3. Комуністичних сексотів знищено в числі 50 осіб»⁶⁶.

Отже, серед головних завдань СБ на 1944 рік стало забезпечення етнічної монолітності населення «тилових» районів УПА, в яких винищувався, або витіснявся у міста весь «підозрілий елемент», що потенційно міг бути опорою німецьких чи радянських спецслужб і каральних органів⁶⁷.

Документ № 110 – «Обіжник для низових структур СБ(ОУН) – спрямовувався на подолання недбалості, недоліків у організації їхньої роботи.

Відозва СБ ОУН(Б) від 21 листопада 1944 р. містить заклик до української громадськості не співпрацювати з більшовицьким режимом і попередження про невідворотне покарання тих, хто допомагає поневоленню України.

У другій половині 1944 р. завершився процес переформування основних структур УПА. На кінець листопада 1944 р. УПА-Захід складалася з таких військових округ (ВО): № 2 «Буг» (командувач Вороний), № 3 «Лисоня» (командувач Остап), № 4 «Говерля» (командувач Грім), № 5 «Маківка» (командувач Козак), № 6 «Сян» (командувач Орест). До кожної ВО входило кілька ТВ. Так, ВО «Говерля» включала ТВ-20 «Буковина», ТВ-21 «Гуцульщина», ТВ-22 «Чорний ліс», ТВ-23 «Магура», ТВ-24 «Маківка», ТВ-25 «Закарпаття»⁶⁸.

В кожному з цих відтинків налічувалося 3-5 куренів по 2–3 сотні в кожному⁶⁹. Згідно з даними М. Цимбала, у складі 21–24-го ТВ (Коломийський «Гуцульщина», Станіславський «Чорний Ліс», Калуський «Магура», Дрогобицький «Маківка») ВО № 4 «Говерля» налічувалося 16 куренів та 50 сотень. Загальна кількість учасників національно-визвольного руху на Станіславщині сягала 30 тис. осіб. У куренях Бойка, Хмари, Іскри (ВО «Говерля») воювало майже 500–700 стрільців, у сотнях Ромка, Ясмина, Ясеня, Довбуша, Шрама – по 150–220 бійців. Загін Бондаренка Тернопільської ВО № 3 мав майже 2 тис. бійців, загін Рена – до 2 тис. осіб. А всього в УПА-Захід нараховувалося понад 10 тис. вояків⁷⁰.

ВО № 2 «Буг» (командувач – В. Левкович, він же – Вороний, Чернець) охоплювала терени Бібрського, Золочівського, Сокальського повітів Львівщини та Угнівського, Белзького, Любачівського повітів Польщі. На початку листопада у її складі оперували курені Галайди (відділи «Галайди-I», «Галайди-II», «Кричалі», «Кочовики»), Залізняка (відділи «Месники», «Пролом», «Перебийноса»), округи № 22 (курені Вартового і Шугая), округи № 23 (відділи «Ведмедя», «Комари»). Загалом у шести ВО УПА-Захід, за оцінками А. Кентія, мало бути 12–15 тис. бійців⁷¹.

У вересні 1944 р. до УПА-Захід влилися вояки розформованих підрозділів УПА-Захід, – Карпати на чолі з О. Луцьким (Богуном), які з серпня діяли на Дрогобиччині, Перемишлянщині, Станіславщині.

Восени 1944 р. відбулася зміна структури командування УПА-Північ та управління боївками ОУН. Обласні проводи та військові округи (групи) ліквідовувалися; замість них створювалися єдині генеральні округи: № 1 «Завихост» (провідник Дубовий і командир підрозділів УПА Рудий), № 2 «Тютюнник» (провідник та командир Верещака), № 3 на чолі з Вересом і командиром Енеєм. У кожній групі налічувалося по кілька з'єднань. У складі з'єднань діяло кілька бригад по 3–4 загони в кожній.

На рубежі 1944–1945 рр. генеральні округи КП ОУН на ПЗУЗ та УПА-Північ трансформовано в Північно-Західний край «Хмельницький» (провідник Дубовий, командир з'єднань груп УПА «Завихост», Рудий) та східний край (провідник Еней, командир з'єднань груп УПА Верещака), по чотири ВО в кожному. Так, до краю «Хмельницький» входили Брест-Литовська (№ 100), Ковельська (№ 200), Луцька (№ 300), Холмська (№ 400) округи. В округах у кожному районі створювалися бойові одиниці – відділи особливого призначення (ВОП). Однак на відміну від УПА-Захід в УПА-Північ військові округи не поділялися на тактичні відтинки, їхні функції виконували військові надрайони, де поряд з провідником ОУН працював комендант запілля (він підпорядковувався безпосередньо командирові ВО або групи УПА). Від середини 1942 р. кількість вояків УПА-Північ починає скорочуватися (до цього вона становила майже 12 тис. осіб)⁷². Чисельність особового складу УПА-Південь та УПА-Схід коливалась у межах 4–5 тис. бійців⁷³. Восени 1944 р. командуванню УПА-Південь підпорядковувалися Дубненський (командир Чернець), Крем'янецький (Докс), Здолбунівський, Кам'янець-Подільський (Бистрий), Вінницький (Панько) курені.

Загальна кількість учасників збройного українського підпілля у другій половині 1944 р. оцінюється у 30 тис.⁷⁴, хоча в німецьких джерелах містяться набагато завищені цифри – 80–90 тис.⁷⁵. Мобілізаційний потенціал повстанського руху німці оцінювали у 400 тис. – 2 млн осіб⁷⁶.

Умови, в яких боролися збройні відділи ОУН, УПА та інші самостійницькі формування, не давали змоги зберігати їхню документацію. Виняток становить група «Тютюнник», про діяльність якої свідчать детальні вій-

ськові звіти, що збереглися. Це з'єднання діяло в північних районах Білорусії, а пізніше передислокувалося на північний схід Ровенщини.

Відділи УПА не обмежували район своїх дій теренами, на яких вони мали морально-психологічну і матеріальну підтримку. Так, від 12 грудня 1944 р. до 10 січня 1945 р. загін «Стародубський» перебував у рейді за р. Прип'ять, у південній частині Білорусії. На території Житомирщини діяли відділи Чорноти, Остюка, П'яного зі з'єднання «Хмельницький», які були тут розбиті. Під час спроби вийти у північні райони Київщини та Дніпра зазнало невдачі з'єднання «Базар». Після виснажливих сутичок з противником, зазнавши значних втрат, вернулися на захід з'єднання «Крути» і «Петлюри». Тільки відділам Сівача й Петлюри (з'єднання «Петлюри») вдалося протриматися від 4 до 6 місяців на території Київської та Житомирської областей. Великі втрати спричинило переформування чотирьох з'єднань групи «Тютюнник» у три загони, а на початку 1945 р. з тієї ж причини її разом з іншими групами УПА-Північ розпустили, решту особового складу перевели до територіальних відділів. На цей час група «Тютюнник» втратила 14 курінних командирів, а з 50 сотенних командирів залишилися живими троє⁷⁷.

Значні втрати, звуження соціальної бази не примусили повстанців припинити боротьбу. Відділи УПА-Північ використовували різні тактичні прийоми, аби продемонструвати свою боєздатність. Від серпня до грудня 1944 р. на Ковельській залізниці вони здійснили 11 підривів поїздів, 3 напади на залізничні вузли, знищили 7 мостів. На Ровенщині в цей час вояки УПА зрізали чи вивернули чимало телеграфно-телефонних стовпів, пошкодили багато метрів ліній зв'язку⁷⁸.

15 листопада в с. Крипш (Заболотівський р-н Волинської обл.) загін повстанців у кількості близько 200 осіб напав на групу працівників райвійськкомату. Вбивши начальника 2-ої частини Бражнікова, 2 лейтенантів, 2 червоноармійців та 2 бійців винищувального батальйону, вони захопили в полон ще 15 осіб, яких пізніше відпустили. А от кінний загін бойовиків (майже 100 осіб), напавши в с. Бегета Володимир-Волинського району на організаторську групу партійно-радянських працівників, учинив інакше. Захоплені в полон управляючий конторою «Заготскот» комуніст Бацик та боєць винищувального батальйону Кузь були переведені в с. Біскупичі, де скликано мітинг місцевого населення. У виступах повстанців прозвучали заклики саботувати заходи радянської влади, були проспівані кілька патріотичних пісень, після чого Бацика привселюдно повісили, а Кузя – розстріляли⁷⁹.

На початку листопада об'єднались дві ВО «Турів» і «Заграва» під загальним командуванням І. Литвинчука (Дубового). Цей крок викликало прагнення спростити структуру управління збройними відділами на території Волині й Полісся.

В цілому дії УПА-Північ впродовж літа й осені 1944 р. слід вважати дошкульними. Протягом липня-листопада бойовики провели 800 нападів на різні об'єкти в радянському тилу, завдали значних втрат частинам НКВС та

винищувальним батальйоном⁸⁰. Активність самостійницьких формувань не дала змоги керівництву УШПР перекинути в німецький тил (на територію Львівщини і Дрогобиччини) майже 17 тис. радянських партизанів⁸¹.

На території Чернівецької області оперував Буковинський курінь під командуванням Н. Даниляка (Перебийноса), до якого входили сотні Хмари, Криги, Ястреба, Борисенка, Боевіра – всього майже 600 бійців⁸².

В оперативному відношенні Буковинський курінь через групу «Говерля» підпорядковувався командуванню УПА-Захід, у військово-політичному – військовому референтові обласного проводу ОУН Буковини.

В результаті успішного здійснення Львівсько-Сандомирської операції радянські війська вигнали гітлерівців за межі України. Бойові одиниці УПА постали перед необхідністю подолати лінію фронту і пристосуватися до нових умов боротьби. Деякі з них, уникаючи зіткнень з частинами Червоної армії, відходили в Карпати, де діяли у складі УПА-Захід – Карпати. Після того, як у другій половині вересня 1944 р. УПА-Захід – Карпати була розформована, а її відділи вийшли у радянський тил, почався новий етап боротьби за вплив у краї. Цей період виявився найскладнішим в історії УПА. З одного боку, населення вимагало захисту від більшовицького і польського терору. З іншого, – в багатьох підрозділах нові умови викликали розгубленість стрільців і старшин. Причини додаткових труднощів керівництво ОУН вбачало у тому, що старшини, а особливо підстаршини (останні до того часу служили переважно у польській, радянській та німецькій арміях) не перейнялися ідеєю самостійницького руху, отримавши військові навички в регулярних арміях і не розуміючи умов, у яких формувалася й діяла УПА. Це (і не тільки) позначалося на взаєминах старшин і рядових вояків, негативно впливало на моральний стан у повстанських підрозділах.

З'ясовуючи причини такого становища, автори звіту про політвиховну роботу у відділах Тернопільської ВО «Лисоня» (від 10 вересня 1944 р.) наголошували, що після переходу лінії фронту особливо гостро постала проблема фахово підготовлених політвиховників, які могли б підтримувати бойовий дух і моральну стійкість бійців. Оскільки більшість з них поповнили лави УПА не з ідейних причин, а внаслідок утисків з боку німецького і радянського режимів, польських боївків, вони не відзначалися відвагою й активністю, сумували за своїми рідинами, переймалися втраченими господарствами⁸³.

Детальніше тактичні заходи боротьби в нових умовах викладено в наказі команди Ч. 7/44 від 1 вересня 1944 р. Основним засобом протидії тотальному блокуванню місць дислокації повстанців, артилерійським та авіаційним атакам вважалися рейди й постійне маневрування. Уникаючи зіткнень з регулярними частинами Червоної армії, загони УПА мали концентруватися на боротьбі проти міліції, провокаторів і сексотів, мобілізаційних та експропріаційних заходів радянської влади. Водночас масові виступи проти поляків наказувалося припинити (окрім тих випадків, коли останні допомагали більшовикам поборювати український національно-визвольний рух).

Щоб підвищити боєздатність і моральний стан повстанського війська, пропонувалося, з одного боку, посилити політичну й виховну роботу, а з іншого, – відпустити з нього випадкових людей, які влилися до його лав не з ідейних переконань, а з міркувань самозбереження.

Щодо тактики висувалася вимога діяти здебільшого силами сотень (підрозділів), а в деяких випадках – чотами. Наголошувалося також на необхідності підвищення боєготовності та застосування інтенсивних форм вишколу, причому навчатися військовій справі бійці мали у сутичках і рейдах.

Крайова команда орієнтувала командирів відділів на активні дії, аби не віддавати супротивникові ініціативу й не створювати передумов для паніки та морального розладу повстанців. Осібно зауважувалося про підготовку рейдів відділів УПА-Захід на терени Буковини і Закарпаття⁸⁴.

На осінь 1944 р. випало остаточне вирішення питання про координацію дій мельниківських і бандерівських збройних формувань. Мельниківці дислокувалися у північно-західних районах Волині й у Карпатах, співдіючи з підрозділами УНР та німцями. Відділи ОУН(М) в районі Карпат очолював С. Касіян (Карп), а загальне командування – І. Кедюлич (Чубчик). Під час переходу фронтів через Карпати з боку ГВШ УПА (О. Гасин) мельниківцям надійшла пропозиція про підпорядкування командуванню УПА. З санкції командувача збройними силами ОУН(М) генерала М. Капустянського таке злиття відбулося, а І. Кедюлича ввели до складу ГВШ УПА.

Пошук нових форм консолідації довкола ідеї УССД спричинив появу інституції, яка, на думку її засновників, мала стати широким репрезентативним органом національно-самостійницьких сил. 11–15 липня 1944 р. на Самбірщині відбулись наради представників ОУН та політично-громадських кіл Наддніпрянщини й північно-західних земель України, під час яких було створено Українську головну визвольну раду й ухвалено її основоположні документи – «Устрій», «Платформу», «Універсал», обрано керівні структури: бюро у складі К. Осьмака (голова), В. Мудрого, І. Гриньоха, І. Вовчука (заступники), Я. Біленького (генеральний суддя), командуючого УПА Р. Шухевича (голови Генерального секретаріату та Генерального секретаря військових справ), М. Лебеда (Генерального секретаря закордонних справ), Р. Волошина (Генерального секретаря закордонних справ).

В «Універсалі» зазначалося, що в УГВР «об'єдналися представники українських революційно-визвольних сил та різних політичних середовищ з усіх українських земель, які визнали самостійницьку платформу за єдино правильну у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу.

Українська Головна Визвольна Рада є вищим і єдиним керівним органом українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу (док. № 62).

У «Платформі» проголошувалися мета, завдання, основні ідейно-програмові засади УГВР, що в цілому відбивали національно-демократичні орієнтири новоствореного органу й мали забезпечити йому широку соціальну

підтримку (док. № 61). У збірнику подано стенограму Великих зборів УГВР (док. № 64), що дає можливість глибше поринути в перебіг дискусій стосовно призначення й основних напрямів її діяльності.

Опинившись на підрадянській території, деякі лідери самостійницького руху вдалися до пошуку нових ідеологічних орієнтирів та організаційних форм. Відчуваючи нагальну потребу у зміцненні соціальної бази, пошуку політичних гасел, зрозумілих і прийнятних для населення інших регіонів України, вони пропонували трансформувати певні положення націоналістичної доктрини і створити надпартійну інституцію, спроможну репрезентувати й відстоювати інтереси всього народу України. Серед тих, хто обстоював необхідність змін, – М. Степаняк, В. Кук, Я. Бусол. Останній стверджував, що такою об'єднавчою ідеєю може стати гасло боротьби проти імперіалізму. 17–18 липня з їхньої ініціативи відбулася конференція, у якій також взяли участь шеф окружної референтури пропаганди Сфера, організаційний референт КП ОУН на південно-східних землях Верес, командир УПА Еней та ін. На конференції ухвалили рішення про створення Народно-визвольної революційної організації (НВРО). В основу програмного документа НВРО, який доручили скласти М. Степаняку, мали лягти ідеологічні постулати українського націоналізму у найбільш поміркованому варіанті. Передбачалося, що нова організація об'єднає всі антирадянські сили з представниками інших народів включно (у тому числі поза межами України). До керівництва НВРО мали увійти і провідники ОУН. Оскільки ж зв'язку з проводом ОУН не було, учасники конференції надіслали повідомлення у місцеві самостійницькі структури про появу нової інституції як об'єднавчого центру революційних сил. У деяких місцях це спричинило перетворення районних ОУН на станиці НВРО.

Від імені НВРО вийшло і розповсюджувалося кілька листівок, зокрема: «Робітники!», «Геть ганебні лови на людей!», «Хай живе свобода слова!» ЦК НВРО видала «Інструкцію для керівництва генеральних округ» (10 жовтня 1944 р.). Передбачаючи можливість тривалої боротьби українського та інших народів проти сталінської тиранії, автори документа також вважали цілком вірогідною війну між союзниками по антигітлерівській коаліції після падіння нацистського режиму в Німеччині. На їхню думку, це створило б умови для проголошення суверенної Української держави. З цією метою пропонувалося посилити агітаційно-пропагандистську й організаційну роботу в масах з метою зміцнення їхньої віри в успіх революційної боротьби. Збройні формування повинні були перейти від регулярно-військових дій до диверсійно-терористичних, партизанських акцій, спрямовуючи їх проти ворожих опорних пунктів та їхніх керівників.

В «Інструкції» вказувалося на необхідність ретельної перевірки арештованих НКВС, а потім випущених учасників підпілля, очищення місць дислокації самостійницьких збройних відділів від сексотів, міліціонерів, політичних і військових представників радянської влади. Частина кадрів з

пропагандистськими завданнями мала влитись у міське середовище і вести організаційну роботу серед робітництва й жінок (док. № 98).

ОУН(Б) негативно поставилася до виникнення НВРО. На засіданні проводу (кінець жовтня – початок листопада) під час обговорення цього питання висловлювалися досить гострі критичні думки. Так, Д. Маївський (Зруб) зауважив шкідливість для українського національно-визвольного руху загальної антиімперіалістичної ідеї: «Коли б ми цікавилися проблемами всього світу, то були б за один крок від більшовизму». Справедливий міжнародний повоєнний устрій він вважав утопією. Р. Шухевич також ставився до НВРО як до організації інтернаціоналістичного гатунку. За його словами, нова інструкція творилася на політичному капіталі ОУН, а сподівання на те, що зміна зовнішньої організаційної форми з ОУН на НВРО допоможе інтегрувати в самостійницький рух населення інших регіонів України, – безпідставні, підтвердженням чого були всі безуспішні попередні зусилля в цьому напрямі. Я. Бусол наполягав на легітимізації НВРО до закінчення війни між Німеччиною і антигітлерівською коаліцією, а В. Кук пропонував розгорнути її діяльність у Наддніпрянській та Східній Україні. Гострі дискусії завершилися ухвалою пропозиції Д. Клячківського (Охріма):

«1. НВРО, уконституйована 17–18 липня 1944 р., розв'язується з формально-правових причин;

2. Матеріали НВРО, як проект, має розглянути ширший актив організації, що перерішив би справу зміни організації. Вирішено було також влити НВРО до складу УГВР»⁸⁵.

Поява двох інституцій – УГВР і НВРО – як таких, що мали консолідувати національно свідому частину українського населення й залучити його до боротьби проти більшовицької системи, стали свідченням труднощів, можливо, навіть кризи в ОУН. Вихід із цієї складної ситуації вбачався в апеляції не лише до національних почуттів, а й у спробах висунути надпартійні, наднаціональні за характером соціально-економічні і політичні гасла та завдання. Може виникнути враження, що в керівництві націоналістичного руху запізнилися з генеруванням нових ідей і форм боротьби. Однак аналіз перебігу подій, морально-психологічного стану населення в усіх регіонах України, співвідношення сил переконує в тому, що навіть коли б трансформація політичної платформи ОУН сталася до початку німецько-радянської війни, основна маса населення Центральної, Східної та Південної України залишилася б індиферентною внаслідок аполітичності, жорстоких репресій з боку сталінського й гітлерівського режимів. Для переважаючої його більшості йшлося не про високі політичні цілі, а про те, щоб вижити у страхотливій війні, зберегти життя рідних. Навіть у західних областях люди з нетерпінням очікували закінчення бойових дій. Крім того, в суспільній свідомості закріпився стереотип сприйняття сталінського режиму як такого, що не сприймав будь-якої опозиційності й жорстоко карав її щонайменші вияви. Все це дає підстави дійти висновку, що для поширення самостій-

ницької ідеології серед населення Великої України не існувало об'єктивних передумов.

У той час, коли серед теоретиків та провідників точилася полеміка про перспективи національної революції, стратегію, тактику й організаційне оформлення самостійницького руху, збройні формування ОУН та відділи УПА намагалися протидіяти намірам радянської влади опанувати західноукраїнські терени. Тактичні засади протидії викладено в інструкціях ОУН(Б) від 15 листопада 1944 р. під назвою «До країв». Осередкам ОУН і штабам УПА пропонувалося провести реорганізацію збройних формувань задля підвищення їхньої маневреності; визначити кожному відділу конкретні райони бойових дій і завдання; підпорядкувати відділи не лише вищому командуванню, а й тереновим провідникам ОУН; перейти від регулярно-військових форм боротьби до партизансько-диверсійних, скеровуючи їх на радянські опорні пункти та керівників⁸⁶.

Втілюючи в життя ці постанови, військові штаби конкретизували їх у своїх рішеннях. Так, 18 листопада 1944 р. шеф штабу ВО «Заграва», з якою була об'єднана ВО «Турів», видав наказ Ч. 8 «Командирам формацій і бригад». У документі проводилася лінія на збільшення кількості загонів у складі бригад та зростання чисельності їхнього особового складу, його військовий вишкіл. Кожен відділ двічі на місяць мав здійснювати рейди по закріпленому за ним району і в оперативних зонах інших відділів та щомісяця проводити хоча б одну наступальну операцію. Рекомендувалося також у кожній бригаді створити «спецбоївку» з 15–30 вояків, які діяли б під виглядом радянських груп і виконували диверсійно-терористичні функції⁸⁷.

Осінь 1944 р. стала піком боєздатності самостійницьких формувань. Про настрої та морально-психологічний стан повстанців свідчить уривок зі звіту політвиховника ВО № 3 «Лисоня» УПА-Захід Архипа, який зазначав: «... між стрільцтвом загально панує думка, що ми війну виграємо на 100%, і ніхто навіть не сумнівається, що своїм старим крісом без мушки він здо- буде ворожого танка»⁸⁸.

Найбільш насиченою боївками ОУН та підрозділами УПА виявилися територія Станіславщини. Тут налічувалося близько 70 формувань, в яких було задіяно до 22 тис. вояків. Найбільш численними вважалися курені Грома, Блакитного й Різуна, в яких нараховувалося по 400–450 стрільців, озброєних кулеметами, автоматами, протитанковими рушницями, мінометами і навіть гарматами⁸⁹. Протягом серпня – грудня відділи УПА здійснили низку нападів на районні центри й містечка Станіславщини – Богородчани, Більшівці, Войнилів, Лисець, Солотвино, Тисменицю, Тлумач, Єзупіль. В ніч на 12 вересня повстанський загін здійснив напад на Ново-Яричівський райвідділ НКВС, звільнивши з в'язниці полонених вояків УПА. 7 жовтня курінь М. Гуштака (Євгена) атакував м. Сколе (Дрогобиччина)⁹⁰. У ніч на 18 листопада 1944 р. курінь під командуванням Василя Андрусика чисельністю близько 300 осіб, увірвавшись до райцентру Тлумач, знищив будинок

НКВС, звільнив з в'язниці 40 вояків-повстанців. Через тиждень напад на Солотвинський райвідділ НКВС здійснила сотня «Іскра» (близько 200 осіб). У пожежі загинули начальник райвідділу Масенко і його заступник Рідкий, а винищувальний загін з 90 бійців був розсіяний⁹¹. Комбінуючи різні засоби боротьби, повстанці широко практикували засідки, диверсійно-терористичні акції та інші види операцій.

Ось коротка хроніка подій, викладена у звіті секретаря Солотвинського обкому КП(б)У і начальника обласного управління НКВС голові РНК УРСР (23 лютого 1945 р.): «У Галицькому районі систематично висаджуються мости через річку Прут, що позбавляє можливості зв'язку райцентру з більшою частиною сіл району. 21-го жовтня 1944 р. в Заболотівському районі одночасно були спалені – спиртзавод, сільська рада, пошта, кооперація, – виконані бандитами сотника Скуби. В ніч на 18-те жовтня 1944 р. в Рожнятівському районі було спалено 11 мостів загальною протяжністю 783 погонних метри, з цієї кількості 5 мостів на вузькоколії, що з'єднує райцентр з лісозаготівлями. 10 грудня 1944 р. велика група бандитів з'явилася на лісозаготівлі, де працювало 30 лісорубів, провели з ними збори, відібрали у них мобілізаційні повідомлення і під загрозою смерті заборонили заготовляти ліс. В ніч з 26 на 27 жовтня 1944 р. бандою здійснено наліт на нафтопромисел в Биткове – лише винятковим спротивом охорони вдалося відбити напад. На початку вересня на ділянці Єзупіль – Галич бандерівцями було вирізано 9 прольотів зв'язку, тричі пошкоджено зв'язок Станіслав – Львів. 23-го вересня 1944 о 3 годині ночі на 160 кілометрі перегону Отинія – Марківці поїзд № 901 налетів на міну і зазнав аварії⁹².

Та все ж основними об'єктами операцій повстанців восени 1944 р. залишалися районні центри, як осередки й аванпости радянської влади, місця дислокації військ НКВС та винищувальних загонів. Так, у серпні 1944 р. відділи УПА – Захід захопили райцентри Комарне (Дрогобиччина) і Букачівці, у жовтні – містечка Перегінське і Рожнятів (Станіславщина). 27 жовтня загони Летуна (ВО «Буг») атакували підрозділ НКВС біля с. Андріївка Сокальського району, в результаті чого знищили близько 100 бійців противника, втративши 15 своїх стрільців⁹³.

Успішними бойовими акціями відзначився на Станіславщині й Тернопільщині загін УПА, основу якого становили вихідці зі східних областей, під командуванням колишнього гвардії старшини Червоної армії Глунського (Апостола). 11 грудня 1944 р. бійці загону захопили на переправі через Дністер 4 вантажівки з харчами, реквізованими у місцевих селян. У період 12–16 грудня загін Апостола вів уперті сутички з 264-м конвойним полком НКВС, під час яких Глунський загинув. Повстанці зуміли тоді захопити секретаря Лисецького райкому партії Подчасова, голову Тлумацького райвиконкому Смазнава, прокурора того ж району Чувпила.

Одним із поширених засобів боротьби за вплив у країні стали терористичні акції повстанців проти представників радянських силових структур

і партійно-комсомольського активу. В ніч на 3 вересня 1944 р. в с. Чернів Лисецького району нападники вбили голову сільради Д. Дубину й заготівельника І. Мельничого. Вранці 2 вересня в с. Яслів Перегінського району боївка ОУН розстріляла голову сільської ради П. Іваскіна. Вночі 13 вересня під час нападу на містечко Лисець були вбиті вчителька Г. Шило та її 7-річна донька Нінель. 14 вересня при поверненні з поїздки в с. Козине, де проводилися політмасові заходи, був убитий повстанцями секретар Жовтневого РК ЛКСМУ Соколов. Того ж дня повстанці обстріляли машину на шляху з райцентру Жовтень до с. Дубівці, в якій з метою проведення політмасової роботи їхали районний прокурор та 16 військовослужбовців⁹⁴.

В цілому, за офіційними даними, загальні втрати партійно-радянського активу на території Станіславської області становили: 1 704 вбитими, 350 пораненими, 731 забраними в полон. Серед убитих 1 162 були мешканцями сіл, які співпрацювали з новою владою⁹⁵.

На Дрогобиччині військам НКВС протистояли курінь М. Гуштака (Євгена) (1 080 бійців), курінь В. Мізерного (Рена), в якому перебувало 750 вояків (сотні Байди, Білаша, Громика, Карпенка, Ворона), загони Пугача, Водяного, Богуна, Орлика та ін. Від серпня 1944 до кінця року вони 234 рази вступали у відкриті сутички з противником, здійснивши чотири наскоки на районні центри (Комарне, Нові Стрілища, Сколе, Журавне), 16 нападів на промислові підприємства, вбили 406 учасників облав⁹⁶.

Активністю відзначалися дії самостійницьких формувань на території Львівської області. 9 вересня 1944 р. неподалік с. Майдани Янівського району повстанці збили радянський літак. Наступного дня поблизу с. Добротвори (Кам'яно-Струмилівський р-н) підричники пустили під укіс військовий ешелон з боєприпасами. 12 вересня загін УПА захопив залізничну станцію Угнів і знищив ешелон з військовим майном. 15 вересня розбито військовий гарнізон у Поморянах. 16 вересня 200 упівців здійснили напад на Ново-Яричевський районний відділ НКВС, спалили його приміщення й звільнили бранців. Успіхом увінчалася аналогічна акція в с. Струсів, коли невелика повстанська група відбила у енкаведистів 50 ув'язнених підпільників. Під час бою загинули начальник райвідділу НКДБ Перепьолкін, його заступник Малофеев, оперуповноважений НКДБ Ніколаєв, два «яструбки». 15 вересня повстанський загін знищив 12 партійно-радянських працівників та енкаведистів Шумського району⁹⁷.

Командування УПА і провідники ОУН планували операції таким чином, щоб протидіяти мобілізації до радянських збройних сил, заготівлі сільськогосподарської продукції, радянізації краю. Наприклад, в с. Жовтанці (Куликівський р-н) загін УПА чисельністю 200 стрільців зібрав місцевих мешканців й оголосив, що всі чоловіки віком від 16 до 35 років повинні влитися до лав підпільників. Після зборів у ліс пішло 150 мешканців села. Упівці, які дислокувалися в Сокальському лісі, мобілізували доросле чоловіче населення сіл Ямне, Деревляни, Стретнув, хутора Германівка Бузького

району. З села Ракотуші в ліс пішли 35 осіб. За неявку ще 35 селян було спалено 10 господарств.

Боротьба за людей велась не на життя, а на смерть. У Куликівському районі загін повстанців знищив 20 працівників військового комісаріату, які поверталися в с. Жовтанці. Під обстріл потрапила також група співробітників Кам'янсько-Бузького райвійськкомату, яка верталася з мобілізаційних акцій в с. Тишиця. В результаті троє з них загинули. В с. Липовці Перемишлянського району повстанці напали на колону мобілізованих до РСЧА чисельністю 38 осіб. Чотирьох супроводжуючих червоноармійців вони вбили, а призовників забрали до лісу.

Терористичні методи широко використовувалися для зриву поставок зерна та інших видів продукції сільського господарства. У багатьох населених пунктах Кам'янсько-Бузького, Магерівського, Олеського та інших районів підпільники заборонили здавати хліб державі, а там, де виявляли підготовлені до здачі фураж і харчові продукти, вилучали їх на свою користь. Незрідка вони попереджали, що в разі підтримки заходів радянської влади застосують терористичні засоби впливу. Часто ці погрози втілювалися в життя. Об'єктом таких дій були, як правило, представники партійно-радянського активу. У вересні 1944 р. були вбиті заступник голови Шуровецької сільради Лопатинського району М. Михальчевський, секретар сільради с. Дабраничі Перемишлянського району М. Кушнір з дружиною, депутат Баришівської сільради того ж району Анна Шуль, голова сільради с. Новий Янів Яворівського району М. Горовський, 6 активістів у с. Висоцьке Понінковецького району. Повстанці захопили секретаря Золочівського РК КП(б)У А. Хуторного і намагалися захопити секретаря Поморянського райкому партії Гробового, аби дізнатися від нього про агентуру НКВС. У с. Кам'янк Магерівського району на зборах з приводу хлібозаготівель виступило 10 селян, які висловилися за підтримку цих заходів. Вночі невідомі напали на село і вбили всіх, хто виявив готовність розпочати здачу хліба.

У багатьох районах збройні відділи здійснювали напади на млини, молокозаводи, молочні пункти, знищували обладнання й вилучали продукти. Наприклад: у с. Незнанів Кам'янсько-Бузького району повстанці розгромили молочний пункт, а також забрали заготовлене зерно. У с. Батячі того ж району знищено сепараторний пункт. У с. Миколаїв Сокальського району загін підпільників реквізував з млина 14 ц борошна, а з млина с. Гай Винниківського району – 2 т пшениці, 1,5 т борошна, знявши передавальні паси й відібравши ваги, які були вивезені до лісу. У селах Волиця, Комарове, Зубків, Лучиці, Шарпанці на Сокальщині повстанці встановили своєрідну «продрозкладку», вимагаючи, щоб кожен двір здав по 2 ц борошна, 20 кг сала та інші харчі.

Після районної наради голів та секретарів сільських рад Сокільницького району неподалік від райвиконкому невідомі спалили 18 копиць жита. У с. Закомори Олеського району місцева влада провела сільську сходку, на якій селяни погодилися здати державі хліб упродовж 2–3 днів. Минуло

майже два тижні, а жодне господарство не розпочало хлібозаготівлю через погрози українського підпілля. До села надіслали військовий підрозділ, який наразився на кулеметний і рушничний вогонь. Зав'язався бій, у результаті якого загинуло 7 повстанців разом з командиром сотні, а також згоріло 20 будинків від вогню радянських військ⁹⁸.

Усі можливості протидії заходам радянської влади використовували збройні відділи ОУН та УПА на території Тернопільщини. Лише протягом серпня-жовтня 1944 р. вони 73 рази вступали в сутички з радянськими військами. 29 серпня 1944 р. секретар Тернопільського обкому КП(б)У І. Коломієць інформував М. Хрущова про те, що 19 серпня 1944 р. на шляху у напрямі с. Божиків Підгаєцького району через невеликий ліс просувався батальйон червоноармійців, який раптово, із засідки, був розстріляний з кулеметів та мінометів. Батальйон не встиг розпочати бій, як був оточений: врятувалося лише 11 осіб, крім того, втрачено 4 міномети й 7 станкових кулеметів⁹⁹.

На території Ровенської області, як уже згадувалося, лише від 25 вересня до 25 жовтня 1944 р. повстанці зрізали й вивернули 179 телеграфно-телефонних стовпів, знищили близько 9 тис. м зв'язку¹⁰⁰.

Інкони повстанці діяли не зовсім звично. Так, 13 листопада 1944 року о 20 годині загін підпільників з 50 осіб вчинив напад на райцентр Пробіжа (Тернопільська обл.). Ще вдень, скориставшись велелюдним базаром, повстанці пробралися в центр селища, розчинились у загальній масі і провели ретельну розвідку. Близько 19 год. ще одна група увійшла в населений пункт й оточила приміщення райвідділів НКВС та НКДБ, районного військкомату, помешкання начальника райвідділу НКВС, а також пошкодила лінії зв'язку. «Силовики» встигли зайняти кругову оборону й запобігти захопленню нападниками документів та зброї. В ході сутички радянська сторона втратила вбитими й пораненими 20 осіб. З камери попереднього ув'язнення звільнено 6 бранців, четверо з яких наступного дня вернулися в райцентр. В результаті акції спалено будинки райвідділу НКВС, виконкому районної ради, райвідділу зв'язку, клубу. Втрати нападаючих становили 8 осіб убитими. Показово, що підрозділи 447-го полку внутрішніх військ НКВС у кількості 100 бійців, кинуті на нейтралізацію повстанців, застали останніх у центрі селища, але переслідувати їх не стали, дозволивши їм майже безперешкодно дрібними групами залишити райцентр. Тернопільський обком КП(б)У запропонував командирові 447-го полку та прокуророві військ НКВС Таманову віддати під суд командира групи, що виїжджала до Пробіжної. У відповідь на вилазку органи НКВС і НКДБ арештували 34 родини «бандитів», виселили 9 родин «бандпосібників»¹⁰¹.

Порівняно з Волиню та Галичиною самостійницькі формування виявляли значно меншу активність в інших регіонах південно-західної України. На Буковині спротив радянським силовим структурам до осені 1944 р. чинив Буковинський курінь під командуванням В. Лугового, який уклав угоду зі штабом 7-ої дивізії вермахту¹⁰². Та цей факт викликав протидію

ОУН(Б), провід якої розпочав формування окремого куреня УПА на Буковині. Підрозділи нової бойової одиниці творилися у Вижницькому й Путильському районах під проводом військового референта ОУН(Б) Мирослава Гайдука (Федора) та керівника обласного проводу Артемізії Галицької (Мотрі). Основу особового складу становили бійці Лугового, а також члени вцілілих оунівських боївок (всього їх залишилося 130 осіб). Своє право на контроль над збройними відділами у цьому регіоні бандерівці обстоювали тим, що Чернівецький обласний провід на той час підпорядковувався Коломийському окружному проводові ОУН¹⁰³. Сам Буковинський курінь (200 вояків) в УПА позначався як ВО № 20 «Говерля», яким командував О. Доляк (Кріт). Оскільки А. Галицька і М. Гайдук восени 1944 р. потрапили в полон, окружний провідник Коломийщини Василь Савчак (Сталь) у листопаді 1944 р. реорганізував склад проводу ОУН(Б): провідником обласного проводу став В. Тодорнюк, керівником СБ – Галаган, а новим командиром Буковинського куреня, в якому налічувалося близько 600 стрільців, – Н. Даниляк (Перебийніс)¹⁰⁴.

Зважаючи на обставини та початковий етап формування Буковинського куреня як одиниці УПА, оунівський провід не ставив перед ним, принаймні до листопада, бойових завдань, зосередивши увагу на розв'язанні організаційних питань і агітаційно-пропагандистській роботі¹⁰⁵. Однак уникнути сутичок з радянськими військами не вдалося. 15 жовтня 1944 р. біля с. Розтоків чота УПА зав'язала 5-годинний бій з підрозділом НКВС. В с. Тораках Путильського району чота під командуванням Боярина наприкінці жовтня напала на групу енкаведистів, убивши двох співробітників та здобувши дві підводи. 16 листопада в с. Шурбанці (Садгірський р-н) боївка під керівництвом Корая підпалила сільську раду і колгоспні приміщення¹⁰⁶.

З метою насичення Буковини своїми відділами командування УПА дало розпорядження про організацію рейдів у цей регіон. У листопаді 1944 р. такий рейд здійснив курінь під командуванням П. Хамчука (Бистрого), до якого входили відділи «Орли» та «Сірі вовки» з Бережанського району Тернопільської області. Учасники рейду констатували низький рівень політичної активності населення, оскільки свідомих українців німецько-румунські спецслужби в період окупації винищили¹⁰⁷.

Завдяки зусиллям оунівських емісарів відновились організаційна мережа в Закарпатті. 1 вересня 1944 р. з'явився наказ виконуючого обов'язки командира одного з відділів УПА Грода, в якому, зокрема, зазначалося: оскільки Закарпаття ще не спізнало більшовицьких порядків, місцевий люд може сприймати радянські війська як визволителів. Зміна ставлення до нової влади настане поступово, в міру «загвинчування гайок» і нав'язування нових форм суспільного життя. У зв'язку з цим повстанські загони у своїх діях на Закарпатті мають спиратися на добре поставлену розвідку й детальне ознайомлення з настроями мас, не залучаючи місцевих мешканців у збройні відділи до того часу, поки проясниться ситуація¹⁰⁸. Центральний

провід ОУН(Б) поставив перед своїми уповноваженими Демидом, провідником Самбірського окружного проводу Кубайчуком та членом організації Грінченком завдання вести переговори з угорським командуванням щодо передачі зброї і боєприпасів для УПА, налагодження зв'язку з закордонними центрами ОУН через Закарпаття й Чехословаччину, виявити і залучити до боротьби членів та симпатиків ОУН, які мали б увійти до відроджуваної організації у краї. Грінченко провів кілька зустрічей з колишніми членами Крайового проводу Д. Бандусяком, М. Табором, А. Печорою, О. Беднаром, що дало змогу розпочинати практичне вирішення організаційних питань¹⁰⁹. Вже у листопаді від імені Крайового проводу з'явилися листівки «Українці Закарпаття!», в яких містився заклик до боротьби за суверенну національну державність.

На терени Закарпаття також здійснювалися рейди повстанських загонів. Для прикладу, у середині листопада 1944 р. відділ «Трикутник смерті» роззброїв міліцію в с. Лугах на Рахівщині й на сільському сході провів роз'яснювальну роботу з місцевими мешканцями. На зворотному шляху в Галичину повстанцям довелося відбивати напади енкаведистів¹¹⁰.

Окрім інших обставин, фактором, що ускладнював становище самостійницьких сил, стали переговори між Москвою і Прагою з приводу передачі Закарпаття до складу СРСР. Визнаючи історичну правомірність цього кроку (він об'єктивно сприяв соборизації українських земель у складі єдиного державного утворення), самостійники водночас не могли підтримати політичні рішення Кремля. Тому вони зосередилися на протидії тим москвофільським силам, які вимагали особливого статусу для краю. Зрештою, все вирішилося у звичний для радянської системи «народоправства» спосіб: 25–26 листопада 1944 р. з'їзд народних комітетів у Мукачеві проголосував за входження Закарпаття до УРСР.

Командування УПА-Захід намагалося спрямовувати дії своїх загонів у різних напрямках, в тому числі східному. Згідно з радянськими оперативними даними, взимку 1944–1945 рр. на території Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької) області рейдували близько 10 повстанських формувань, які прибули з Тернопільщини, серед них відділи Голуба, Запорожця, Кравченка, Могили, Спартака, Хмари, Хрома. Протягом листопада 1944 – лютого 1945 рр. зафіксовано 79 сутичок цих загонів з військами НКВС, причому під час одного з боїв потрапив у полон організаційний референт проводу ОУН Кам'янець-Подільської області¹¹¹.

Останні місяці 1944 р. спливали під акомпанемент повстанських акцій, кількість яких, незважаючи на несприятливі кліматичні умови, помітно не зменшилася. Як і до того, головні удари спрямовувалися проти органів влади й НКВС. Сотня Іскри (близько 200 бійців) у ніч на 25 листопада наскочила на Солотвинський районний відділ НКВС (Станіславщина), спалила квартиру його начальника, звільнила 22 заарештованих з камери попереднього слідства. Тим часом винищувальний батальйон у кількості

90 осіб бою не прийняв і розбігся. 21 листопада нічний напад на с. Добрівляни здійснила інша сотня УПА, якій вдалося підірвати міст на шляху Калуш – Добрівляни завдовжки 320 м та зрізати телефонні стовпи на лінії зв'язку Калуш – Новиці. В ніч на 9 грудня стався напад на залізничну станцію Снятин, в результаті чого пошкоджено 100 м колії, спалено міст і спиртзавод. Друга спроба атакувати станцію (11 грудня) успіху не мала. 25 грудня вчинено напад на шкіряний завод № 14 у Станіславі.

На Львівщині українське підпілля організувало 15 листопада напад на райцентр Вигода, під час якого було підпалено лісопильний завод, приміщення призовного пункту та 5 будинків місцевих жителів. Переодягнувшись у форму НКВС, 180 повстанців оточили с. Білий Камінь Олеського району нібито для проведення державних хлібозаготівель, а потім захопили 18 бійців винищувального загону й розстріляли їх. Крім того, були вбиті другий секретар райкому ЛКСМУ, зав. райвно, дільничний, уповноважений і співробітники райвідділу НКВС, а також 7 бійців Червоної армії, полонені голова і секретар сільради, захоплено зброю й підірване авто, яким приїхали червоноармійці.

15 листопада в с. Кримнош Заболотівського району Волинської області загін стрільців атакував групу працівників райвійськкомату, в результаті чого було вбито начальника 2-ої частини цього військкомату, кількох лейтенантів, червоноармійців та бійців винищувального загону, захоплено багатьох членів цієї групи (пізніше їх випустили).

23 листопада невідома боївка в с. Гарбузове Золочівського району (Тернопільщина) забрала з собою інструктора райкому КП(б)У А. Пилипенка¹¹².

У ніч на 17 грудня 1944 р. відбулася ретельно спланована операція, до якої залучено сотню «Сіроманці» (командир – «Косач») і курінний почет – всього 281 вояк. Об'єктом акції став райцентр Стрінська Нова Дрогобицької області. Залишивши заставу з 45 бійців при вході в містечко, сотня командира «Максима» влаштувала засідку на шляху з боку Бірки на той випадок, коли на допомогу оточеним було б надіслано війська НКВС. Втративши в бою 5 вояків і 8 поранених, повстанці вбили 35 військовослужбовців, у тому числі начальника районного відділу НКДБ, випустили з місцевої в'язниці 40 в'язнів, захопили харчові продукти. Без втрат пройшла атака чоти з сотні «Гайдамаки» під командуванням Ясьміна на райцентр Більшівці (Станіславщина), внаслідок яких радянська сторона втратила 6 вбитими і 4 пораненими¹¹³.

Досвід та уроки боротьби проти радянзації краю було ґрунтовно проаналізовано в наказі № 9/44 крайової команди УПА-Захід від 25 листопада 1944 р. Командування й військовий штаб звертали увагу на істотні вади в організації і тактиці спротиву заходам радянської влади. Зазначаючи, що відділи УПА не виконали у повному обсязі тих завдань, які ставилися перед ними Організацією, не використали наявних можливостей для ударів по ворогу, автори документа наголошували на тому, що повстанці не могли забезпечити надійної оборони запілля, захисту місцевого цивільного насе-

лення, а турбуються насамперед про власну безпеку. У наказі відверто констатуються факти дезертирства з відділів УПА, слабка підготовка командного складу. Щодо тактичних питань критично зауважувалося, що більшовикам вдалося нав'язати самостійницьким силам «регулярно-військові форми боротьби», зустрічні, затяжні бої, які спричиняють значні жертви й не дають відчутних результатів.

У звітах збройних підрозділів не було вказівок на випадки, коли б відділи УПА не допускали облав і арештів, попереджували напади та репресії проти цивільного населення, роззброїли й розігнали польську поліцію тощо. Подібна тактична лінія, як наголошувалось у документі, переконувала в тому, що: «а) відділи УПА не поєднують свої дії з політико-пропагандистською роботою; б) відділи УПА не ведуть повстанських акцій і не скеровують ударів по слабких місцях ворога, а оборонно-гуртовою чоловою формою самі свої слабкі місця під удари наставляють». У зв'язку з викладеним вище міркуванням крайова команда УПА сформулювала наступні завдання: змінити регулярно-військові засоби боротьби на партизансько-диверсійні, скеровуючи їх проти осередків влади та їхнього керівництва; ширше вдатися до зачіпних акцій, засідок, раптових атак, дій під виглядом противника (переодягаючись у радянську військову форму тощо), доповнювати військові дії повсякденними політико-пропагандистськими зусиллями¹¹⁴.

Особлива увага зверталася на необхідність підготовки фахових військових кадрів. До речі, в наказі повідомлялося про закінчення 22 жовтня навчання другої групи військової школи «Оленів» і наводився розподіл випускників 1-ої та 2-ої сотень.

З метою вдосконалення керівництва й управління збройними силами відбувалася реорганізація частин УПА та закріплення за ними певних зон за умови тісного зв'язку з тереновими провідниками ОУН. Встановлювалося підпорядкування тактичних відтинків УПА: ВО № 5 «Маківка», ВО № 7 «Сучава», ВО № 8 «Стібна» підлягали ВО № 4 Говерля, ВО «Сян» – ВО № 2 «Буг».

У додатку до наказу характеризувалися антиповстанські засоби радянських партизанів та енкаведистів – влаштування засідок (в тому числі на деревах), облав, перехоплень, засилань до лав УПА агентів, диверсантів, провокаторів, активна розвідка й збирання оперативної інформації тощо. Для нейтралізації цих дій пропонувалося концентрувати, а не розпоршувати сили, вчасно маневрувати, завдавати ударів у русі та по найслабших ділянках противника, вдосконалювати розвідку, вміло долати застави й виходити з оточення. З метою глибшого ознайомлення зі світовим досвідом організації партизанських дій подавався перелік відповідної літератури і, зокрема, «Спогади з визвольних дій», «Партизани» Гордієнка, «Тактика малих відділів» полковника Лорене, «Супутник партизана» радянського полковника Колодзінського, радянська ж «Пам'ятка партизана», німецькі видання «Мала війна», «Боротьба регулярної армії з партизанами», польська «Інструкція боротьби: партизани», статті в «Сурмі» та ін.

Відзначаючи глибину аналізу стану й тактики збройної боротьби на західноукраїнських землях, А. Кентій дійшов висновку, що «рішення про перехід відділів УПА-Захід від т. зв. «регулярно-військових форм» бойових дій до повстансько-партизанської тактики красномовно говорило про крах надій керівних кіл визвольного руху на перетворення УПА в регулярне військо. Офіційно це буде визнано пізніше, але прогаяння в цьому важливому питанні мало негативні наслідки для УПА»¹¹⁵.

Серед перших перетнули лінію фронту й потрапили до радянського тилу відділи УПА-Південь та УПА-Схід, зона діяльності яких окреслювалася північними районами Тернопільщини, південною частиною Ровенської, Вінницької, Кам'янець-Подільською, Житомирською та Київською областями.

На осінь 1944 р. до складу з'єднання груп «22» УПА-Південь входили Лубенський (командир Чернець), Кременецький (командир Докс), Здолбунівський, Кам'янець-Подільський (командир Бистрий), Вінницький курені (командир Панько)¹¹⁶.

Як і формування УПА-Північ, загони УПА-Південь широко практикували рейди на схід, однак восени 1944 р. їхнє проведення супроводжувалося дедалі більшими труднощами й значними втратами. Проілюструвати це можна на прикладі рейду відділу під командуванням Володька, який, згідно з наказами командирів Ясеня і Вира, спільно з відділом курінного Панька вирушили до Трибуховецького лісу в Літинському районі Вінниччини. Рейд тривав від 29 липня до 15 листопада, але через спалах тифу серед особового складу підпільники обмежилися агітаційно-пропагандистською роботою і самозабезпеченням. У жовтні вирішено було вертатися в район попередньої дислокації. Але в середині листопада, вже на території Тернопільщини (поблизу с. Грибова Лановецького району) загін НКВС (близько 300 осіб) нав'язав бій, у результаті якого повстанці зазнали втрат (загинули 20 бійців і три розвідниці, командир Панько) й відділи були розпорошені.

У північних районах Житомирської та Київської областей успішно оперували відділи УПА-Схід, де вони протидіяли відновленню колгоспної системи. 25 грудня повстанський загін (близько 200 стрільців) захопив село Хотчине Олевського району на Житомирщині. Наступного дня вже інший загін оволодів селом Кам'янка. Збройні формування УПА-Схід атакували й районні центри, засвідчуючи свою боєздатність і прагнення вести жорстоку боротьбу за вплив, зокрема в лісистій місцевості¹¹⁷.

Одним з наслідків діяльності УПА-Південь та УПА-Схід стало те, що на Уманщині і в районі Холодного Яру (сучасна Черкащина) залишилися боївки, які вели боротьбу ще й восени 1944 р. Втім, автори звіту про військову роботу ОУН(СД) на СУЗ зазначали, що це був початковий, підготовчий етап, протягом якого вона ще не змогла набути «своєрідного характеру». Кількість вояків у цих боївках-відділах не перевищувала сотні¹¹⁸.

Звичайно, самостійницькі формування не могли діяти без належного матеріального забезпечення. Проблему постачання харчів та фуражу вдава-

лося вирішити за рахунок місцевих сільськогосподарських ресурсів, реквізицій, збирання своєрідної «продрозкладки» господарськими органами ОУН і УПА у підконтрольних населених пунктах, хоча примусовий характер цих заходів селяни сприймали без особливого ентузіазму (адже тим самим займалися й радянські заготівельні структури). Складніше було зі зброєю, боєприпасами, військовим спорядженням. Під час відходу німецьких та угорських військ керівникам ОУН і командирам відділів УПА вдавалося домовлятися про нейтралітет в обмін на зброю. Усвідомлюючи, що наявність збройних формувань у радянському тилу й поблизу лінії фронту ускладнить Червоній армії організацію наступальних операцій, командування вермахту та його союзників охоче йшло на такі кроки.

Та коли лінія фронту відсувалася на захід, поповнення боєприпасами і зброєю ускладнилося. Атакувати армійські склади й ешелони через їхню посилену охорону повстанці не могли, а в райвідділах НКВС та НКДБ, на які вони часто нападали, зброї і патронів було небагато. Не вирішували проблему й трофеї, здобуті в боях з військами НКВС, винищувальними батальйонами, армійськими підрозділами. Тому командування самостійницькими формуваннями продовжувало контактувати з німцями. УПА отримувала матеріальну компенсацію за передані командуванню вермахту розвіддані, сприяння німецьким диверсійним і розвідувальним групам, а також німецьким оточенням. Були налагоджені повітряні мости, якими літаки «Люфтваффе» перекидали українським повстанцям військове спорядження і зброю. Одним з місць, куди за сигналом ракет наприкінці 1944 р. скидалися вантажі з-за лінії фронту, став Поморянський район Львівської області¹¹⁹. Упівці приймали вантажі також у лісах поблизу сіл Серники, Романів, Любешка Бібрського району (Львівщина). А неподалік с. Мала Вишенька на Станіславщині навіть було обладнано невелике летовище, на яке сідали авіатранспорти з Німеччини¹²⁰.

Відповідно до домовленості з керівництвом ОУН, абвер засилав у терени, де дислокувалися відділи УПА, фахово підготовлених диверсантів та розвідників. Один з них, М.Солонько, десантований на парашуті в район Перемішля, навчався у диверсійній школі в Зоттендорфі, а розвідник В.Івасюк після закінчення курсів у Нюрнберзі був закинтий у Сколівський район Львівщини¹²¹.

Німці створили спеціальну команду абвера (нею керував капітан Вітцель – «Кірн»), яка підтримувала контакти з українським національно-визвольним рухом. У грудні 1944 р. в її розташування прибув посланець ЦП ОУН(Б) І. Гриньох (Орлов), якому було доручено скоординувати дії українського підпілля й німецької сторони. Для детального з'ясування можливостей подальшої співпраці 27 грудня з Кракова в розташування Головного командування УПА літаком перекинута спеціальна група у складі Вітцеля, Ю.Лопатинського – колишнього ад'ютанта Р.Шухевича у «Нахтігалі», Д.Чижевського з інструкціями від С.Бандери і радиста Скоробагатого. Під час

зустрічі з командувачем УПА Р. Шухевичем йому передали 5 млн крб., які призначалися для фінансування антирадянської боротьби ОУН і УПА. Отримавши гроші, він досить песимістично оцінив перспективи співпраці з Німеччиною, яка програвала війну. Р. Шухевича більше цікавили можливості контактів з Англією і США, у яких вбачалися потенційні союзники в боротьбі з комуністичним режимом. Після завершення консультацій всі українці – члени спеціальної групи, залишилися в розташуванні УПА, а Вітцель відбув до Райху¹²².

У 1944 р. продовжувалося протистояння українських та польських радикальних сил, спричинене прагненням ствердити свою зверхність у місцях спільного проживання. Наближення війни до завершення гостро ставило й проблему державної приналежності територій, на яких мешкало змішане польсько-українське населення. Прагнучи витіснити поляків з територій, що вважалися українськими, ОУН і УПА продовжували застосовувати всі наявні засоби для досягнення своєї мети. Прикладом того, у який спосіб це робилося, слугує наказ-звернення групи українських повстанців до польських мешканців с. Чайковичі Дрогобицької області від 10 серпня 1944 р. Польським сім'ям відводилося 10 днів на те, аби залишити українські землі. В разі невиконання наказу їм загрожувала смерть, а майно мало бути знищене (док. № 73).

Натомість радянське керівництво «доливало масла у вогонь». Так, начальник УШПР Т. Строкач 28 серпня 1944 р. наказав командирі одного з партизанських загонів Куницькому «боездатних поляків організувати на боротьбу з бандерівцями», а їхні родини переховувати у безпечних місцях.

Водночас республіканське керівництво вживало заходів для того, аби прискорити трансфер польського населення на історичну батьківщину (док. № 134).

Підсумовуючи досвід боротьби протягом 1944 р., головнокомандувач УПА Р.Шухевич у зверненні «Командири і бійці УПА!» (1 січня 1945 р.) зазначав, що УПА витримала випробування життям. В цілому успішний перехід німецько-радянського фронту переконав песимістів і недругів у тому, що УПА є самодостатньою силою, з якою змушене рахуватися радянське керівництво. Загартувавшись у сутичках з противником, повстанська армія «навіть чисельно і матеріально зросла», що давало підстави сподіватися на перемогу в боротьбі, тепер вже на єдиному, антибільшовицькому фронті. Р. Шухевич висловив сподівання на моральну стійкість, силу духу вояків та командирів, їхню волю та рішучість воювати до кінця.

Всього ж упродовж 1944 р. самостійницькі збройні формування здійснили 2 903 акції, завдавши противникові значних втрат¹²³. Своїми диверсіями на комунікаціях і терористичними діями вони намагалися зупинити радянізацію краю. Однак це було важко зробити – надто вже неспівмірними були сили конфліктуєчих сторін.

Радянське керівництво досить детально було обізнане з планами керівників і мільниківської і бандерівської ОУН. Та, незважаючи на це, у Кремлі не уявляли справжніх масштабів національно-визвольного руху й боєздатності УПА; сподівалися знешкодити «сепаратизм» силами партизанських з'єднань, винищувальних батальйонів і районних відділів НКВС та НКДБ. З'ясувавши реальний розмах антирадянської боротьби в західноукраїнському регіоні, Сталін вдався до застосування внутрішніх військ НКВС. До осені 1944 р. у західних областях республіки було зосереджено такі сили: у Волинській області – стрілецька дивізія НКВС, три полки та одна бригада, всього 5 285 військовослужбовців; у Ровенській – стрілецька дивізія та чотири бригади, всього 8 754 військовослужбовців; у Львівській – чотири бригади та кавалерійський полк, всього 6 525 осіб; в Тернопільській – три бригади чисельністю 3 057 осіб; Станіславській – одна бригада – в 1 328 осіб; Чернівецькій – дві бригади чисельністю 1 355 осіб. Загалом у краї дислокувалося 26 304 військовослужбовці зі штатним озброєнням, спорядженням і технікою. Крім того, «з закінченням оперативного відрядження» з Північного Кавказу планувалося перекинути в Західну Україну 19-у стрілецьку бригаду (2 278 осіб) і 21-у стрілецьку бригаду (2 958 осіб). На підсилення стрілецьких з'єднань надійшли панцерні частини: танковий батальйон 2-ої стрілецької дивізії (163 особи, 22 танки), 5 бронепоездів (№ 46 – у Ровно, № 73 – у Кам'янку Струмилову, № 26 – у Станіслав, № 42 – у Львів та № 45 – у Тернопіль). Екіпажі бронепоездів, два з яких прибули з Забайкалля й Баку, налічували 7 700 осіб¹²⁴.

Весняно-літній період показав, що цих сил замало для того, щоб подолати національно-визвольний рух. Тому з центральних і східних районів країни надходили додаткові військові контингенти. Згідно з довідкою штабу ВВ НКВС Українського округу, до Львова прибули 42-й прикордонний полк з Туркменістану та 27-ий прикордонний полк з Молдавії¹²⁵.

З метою поліпшення керівництва роботою обласних управлінь НКВС відділ боротьби з бандитизмом (ВББ) реорганізувався у відповідне управління. До речі, І. Білас в одній зі своїх праць зазначає, що Головне управління боротьби з бандитизмом (ГУББ) НКВС СРСР було створене за наказом НКВС СРСР від 1 грудня 1944 р. До того часу ці функції виконували відділи боротьби з бандитизмом у системі Головного управління міліції НКВС СРСР (1941 р.) і самостійний відділ НКВС по боротьбі з бандитизмом (1941–1944 рр.). На периферії діяли відповідні управління й відділи НКВС–УНКВС. Основними функціями Головного управління боротьби з бандитизмом спеціальне положення визначало такі: 1) подання керівних вказівок апаратом НКВС–УНКВС стосовно боротьби з бандитизмом, систематичний контроль за їхньою роботою, інспектування та надання їм практичної допомоги; 2) безпосередня організація й здійснення агентурно-оперативних і слідчих заходів щодо розробки та ліквідації найбільших бандитських формувань;

3) планування і контроль за проведенням великих чекістсько-військових операцій з ліквідації учасників банд; 4) організація винищувальних батальйонів, їхнє навчання, матеріальне забезпечення й оперативне використання; 5) організація спеціального радіозв'язку та підготовка фахівців радіозв'язку¹²⁶. Хоча в наказі не згадується національно-визвольний рух в Україні, не виникає жодного сумніву, що створення ГУББ мало на меті придушення саме «українського сепаратизму».

9 жовтня 1944 р. наркоми внутрішніх справ і державної безпеки СРСР Л. Берія і В. Меркулов підписали спеціальний наказ «Про заходи боротьби з оунівським підпіллям та ліквідацію збройних банд ОУН у західних областях УРСР». Викладемо його зміст детально. Загальне керівництво агентурно-оперативною роботою, спрямованою на знешкодження самостійницького руху на території Львівської, Станіславської, Дрогобицької і Чернівецької областей, покладалося на наркома внутрішніх справ УРСР Рясного, наркома державної безпеки УРСР Савченка й начальника прикордонних військ НКВС Українського округу генерал-майора Бурмака, а в Ровенській, Волинській і Тернопільській областях – на заступника наркома внутрішніх справ УРСР генерал-лейтенанта Строкача, заступника наркома державної безпеки УРСР Єсипенка й начальника ВВ НКВС Українського округу генерал-майора Марченкова.

Визначені для боротьби з українським підпіллям війська НКВС дислокувалися в областях так: у Львівській – 17-а стрілецька бригада, три батальйони 25-ї стрілецької бригади, 18-й кавалерійський полк, 118-й окремий стрілецький батальйон 18-ї стрілецької бригади, 66-й і 219-й окремі стрілецькі батальйони 24-ї стрілецької бригади ВВ НКВС; у Станіславській – 19-а стрілецька бригада ВВ НКВС; у Дрогобицькій – 210-й окремий стрілецький батальйон 17-ї стрілецької бригади ВВ НКВС; у Чернівецькій – 192-й окремий стрілецький батальйон 19-ї бригади, 237-й та 240-й окремі стрілецькі батальйони 23-ї бригади ВВ НКВС; у Ровенській – 16-а й 20-а стрілецькі бригади, 226-й окремий стрілецький батальйон 21-ї стрілецької бригади і три батальйони 24-ї стрілецької бригади ВВ НКВС; у Волинській – 9-а стрілецька дивізія (у складі трьох полків) та 189-й окремий стрілецький батальйон 18-ї стрілецької бригади ВВ НКВС; у Тернопільській – три батальйони 21-ї стрілецької бригади, два батальйони 25-ї стрілецької бригади, 174-й і 193-й окремі батальйони 19-ї стрілецької бригади ВВ НКВС. У разі необхідності В. Рясний мав право передислокувати ці війська. Для підсилення цього контингенту заступник наркома внутрішніх справ СРСР генерал-полковник Аполлонов зобов'язувався направити в розпорядження Рясного два стрілецькі полки та один стрілецький батальйон.

Відразу за отриманням наказу Рясний, Строкач, Савченко і Єсипенко повинні були негайно вжити комплексних заходів:

а) переглянути наявні в НКВС–НКДБ агентурні розробки та слідчі справи оунівців, забезпечити у стислі терміни виявлення й ліквідацію антирадянських організацій;

б) головну увагу у повсякденній агентурно-оперативній роботі пропонувалося звернути на «вилучення та ліквідацію главарів бандгруп, обласних надрайонних і районних провідників ОУН», розгром бойових груп та СБ ОУН, а також виявлення ліній зв'язку, конспіративних квартир, явочних пунктів обласних провідників ОУН з метою встановлення місцеперебування центрального проводу, впровадження до його складу агентури й наступної ліквідації;

в) забезпечити виявлення та ліквідацію оунівських складів зброї, боеприпасів, продовольства, обмундирування і техніки (друкарні, друкарські машинки та інші розмножувальні апарати);

г) домогтися, щоб чекістсько-військові операції проти «оунівських банд» забезпечувалися необхідною попередньою агентурною роботою щодо виявлення їхнього місцеперебування, кількості командного складу, озброєння, інформації про можливі шляхи відступу. Чекістсько-військові операції рекомендувалося проводити після завчасного оточення районів базування, організації заслонів та засідок на можливих напрямках їхнього відступу з тим, щоб кожен збройний загін було оточено, позбавлено можливості перебазуватися в сусідні райони й ліквідовано. Плани знищення «бандформувань» пропонувалося розробляти й реалізовувати послідовно: після «очищення» однієї групи районів від банд забезпечувати їх ліквідацію в сусідніх районах, «уражених» бандитизмом, не допускати при цьому проникнення бандитських груп «в очищені райони». З цією метою у відповідних населених пунктах, на можливих шляхах пересування збройних відділів та в місцях їхнього колишнього базування треба було мати боездатні гарнізони, засідки, заслони;

д) посилити репресивні заходи до родин активних учасників оунівських організацій і банд – як арештованих та загиблих, так і тих, хто перебував на нелегальному становищі. Виселення цих контингентів населення здійснювати відповідно до директиви НКВС СРСР № 122 від 31 березня 1944р.;

е) осіб, які ухиляються від мобілізації до Червоної армії, після затримання направляти у спецтабори НКВС;

є) поряд з агентурно-інформаторською роботою широко практикувати залучення місцевого населення, створивши для цього при дільничних уповноважених міліції збройні групи сприяння, залучати до них «чесних членів родин військовослужбовців Червоної армії, місцевий партійно-радянський актив, осіб, які постраждали від оунівських банд»;

ж) про всі недоліки в роботі місцевих партійних, радянських і господарських організацій, що виявлялися в ході переслідування націоналістичного підпілля на території західних областей України, вчасно інформувати ЦК КП(б)У та Раднарком УРСР.

Задля підвищення ефективності роботи силових структур відділення НКВС та НКДБ реорганізувалися у районні відділи, тимчасово збільшувалися їхні штати. У складі райвідділів НКВС західноукраїнських областей

передбачалося створення «відділень боротьби з бандитизмом» чисельністю 3–5 осіб, укомплектованих зі співробітників, які мали відповідний досвід. Для надання допомоги в поліпшенні агентурно-оперативної роботи УНКВС–УНКДБ відділи кадрів цих наркоматів повинні були відрядити у західні регіони по 250 досвідчених оперативних працівників та по 50 начальників райвідділів, які мали замінити тих, хто не відповідав своєму призначенню. Оперативне здійснення кадрових ротацій на місцях покладалося на заступника начальника відділу кадрів НКВС СРСР, який мав прибути в західні області України.

Щоб поліпшити стан слідства у справах арештованих учасників самостійницького руху, при обох наркоматах створювалися слідчі групи по 25 осіб кожна, підібраних союзними відомствами. Аби уникнути затягування розгляду завершених справ арештованих оунівців та упівців, переданих до військових трибуналів, їх брали під спеціальний нагляд. Деякі вироки щодо керівників ОУН та командирів УПА пропонувалося оголошувати серед населення районів, у яких вони діяли.

Для підвищення маневреності й оперативності військ НКВС, задіяних у боротьбі з українським підпіллям, протягом жовтня-листопада 1944 р. Управління військового постачання НКВС СРСР мало направити в Західну Україну 200 вантажних автомобілів і забезпечити регулярне постачання цих військ озброєнням, боєприпасами, продовольчо-речовим довольством і пальним.

Щоп'ять днів В. Рясний повинен був звітувати перед НКВС СРСР та М. Хрущовим про хід боротьби з оунівським підпіллям, а з особливо важливих справ інформувати позачерговими повідомленнями. Відповідно й начальники УНКВС західноукраїнських областей зобов'язувалися систематично інформувати перших секретарів відповідних обкомів КП(б)У про вжиті заходи.

Заступникові наркома внутрішніх справ СРСР Круглову наказали виїхати в західноукраїнський регіон, перевірити розстановку сил, організацію роботи згідно з даним наказом і надати необхідну допомогу в разі потреби¹²⁷.

Наказ від 9 жовтня 1944 р. свідчить про те, наскільки серйозно у Москві оцінювали ситуацію, що склалася. На придушення національно-визвольного руху кидалися кращі сили й кадри, техніка, озброєння. Відразу за цим почалися широкомасштабні операції, спрямовані на місця дислокації збройних українських формувань. До участі в них широко залучалися також радянські партизанські з'єднання. 21 лютого 1944 р. М. Хрущов повідомив партизанським ватажкам О. Федорову й В. Дружиніну про рішення ЦК КП(б)У від 16 лютого 1944 р. про передачу 3000 партизанів у розпорядження республіканського НКВС для укомплектування органів міліції (док. № 11). 17 серпня 1944 р. М. Хрущов надіслав у партизанську дивізію ім. С. Ковпака П. Вершигорі шифротелеграму, в якій констатувалося, що з'єднання повністю виконало бойові завдання в боротьбі з гітлерівськими загарбниками. Далі зазначалося, що ЦК КП(б)У вирішив використати диві-

зію під керівництвом наркомату внутрішніх справ для «ліквідації німецько-українських націоналістичних банд»¹²⁸. 18 серпня Т. Строкач (він залишався на посаді начальника Українського штабу партизанського руху) надіслав командирові партизанського загону Яковлеву шифротелеграму такого змісту: «Повідомте, де Ви знаходитесь. Загін не розформуйте, отримайте завдання з боротьби з бандами націоналістів» (док. № 79).

20 вересня 1944 р. В. Рясний надіслав на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка листа, в якому пояснювалася необхідність розформування партизанської дивізії ім. С.Ковпака та використання її особового складу для боротьби з самостійницьким рухом. В результаті з'явилася постанова ЦК КП(б)У «Про партизанську дивізію імені двічі Героя Радянського Союзу генерал-майора Ковпака», в якій, зокрема, зазначалося: «1. Дивізію ім. двічі Героя Радянського Союзу Ковпака розформувати, весь особовий склад передати для комплектування органів НКВС у західних областях України і створення дрібних загонів для продовження боротьби з бандитами. 2. Майно та кінний склад дивізії, згідно з постановою ЦК КП(б)У від 18.08. 1944 за № 44/17-оп, використати в органах НКВС»¹²⁹.

Партизанські ватажки мали зміцнити кадровий потенціал радянських спецслужб. Деякі з них (М.Наумов, О.Сабуров та ін.) призначалися начальниками УНКВС у західних областях республіки. Значна частина партизанів увійшла до формувань, що вели боротьбу проти повстанців. У звіті начальника штабу I Української дивізії ім. С.Ковпака В. Войцеховича від 9 жовтня 1944 р. вказано, що її загальна чисельність на цей час становила 1 635 осіб, з них 11 старших і 136 середніх офіцерів, 589 кіннотників, 161 кінний розвідник. Протягом вересня вони вбили 981 повстанця і полонили 262 «бандпосібників», у жовтні захопили живими ще 66 осіб, а також 7 кулеметів, 15 автоматів, 70 гвинтівок. Однак прочісування Смодівського лісу виявилось невдалим. Під час 7-денної операції у Хриницькому лісі (Демидівський р-н) у жовтні 1944 р. кавалерійський полк цієї ж дивізії знищив дев'ять повстанців, полонив двох з них та одну зв'язкову, «вилучив» з навколишніх сіл цього району й відправив до штабу дивізії 18 осіб, у Демидівський РВ НКВС – 12 осіб. Крім того, «за допомогою полку виконано план держпоставок» – 839 ц хліба. Всього ж ковпаківці від 1 жовтня до 5 листопада 1944 р. вбили 128 повстанців, 423 полонили і захопили 231 «бандпосібника», взяли військові трофеї й велику кількість продуктів харчування¹³⁰. Така багатофункціональність партизанського з'єднання сприяла радянзації краю (док. № 108, 113, 115, 116).

Значна частина радянських партизанів увійшла до спецгруп, що діяли під виглядом боївок СБ чи загонів УПА. Спецгрупа «Орел», створена УНКВС по Ровенській області у травні 1944 р. з колишніх партизанів (35 осіб), діяла від травня 1944 р. до 1 квітня 1945 р. За цей період вони знищили 526 повстанців і затримали 140 осіб. Командував спецгрупою уродженець Горьковської області 23-річний Б.Коряков, який закінчив

військово-інженерне училище в Чернігові. Спецгрупу Бистрого, що діяла під виглядом контрольного відділу СБ й мала у своєму складі 60 осіб, очолював Соколов. Його дії з боротьби з українським підпіллям керівники НКВС і Тернопільського обкому КП(б)У пропонували відзначити Золотою зіркою Героя Радянського Союзу¹³¹.

Та все ж головною силою, на яку покладалася ліквідація ОУН та УПА, залишалися ВВ НКВС. На території Галицького, Богородчанського, Войнилівського, Жовтневого, Рогатинського, Рожнятівського районів Станіславщини операцію проти націоналістичних збройних формувань 20 серпня 1944 р. розпочали прикордонні війська НКВС. 29 серпня до них приєдналася бригада ВВ НКВС. Спільними зусиллями до середини вересня вони вбили 2 041, поранили 93 і полонили 1153 учасників самостійницького руху, захопили 4 гармати, 4 міномети, 22 станкових і 99 ручних кулеметів, 966 рушниць, 107 автоматів, 33 ПТР, 5 681 ручних гранат, 370 снарядів, 1 772 міни, 176 554 набоїв, 11 радіостанцій, 23 телефонних апарати, 1 друкарню, 3 друкарські машинки, 11 складів (ще 15 складів знищено). Втрати радянської сторони становили 39 вбитими і 29 пораненими¹³².

13–16 вересня 1944 р. силами цих військ та оперативним складом УНКВС по Станіславській області проведено операцію з прочісування лісового масиву й урочища Чорний Ліс. Вже першого дня на ТВ «Чорний Ліс» загинув курінний Гамалія та більшість керівних кадрів крайової СБ. Проте за допомогою маневрування повстанці зуміли уникнути оточення і навіть завдати удару в тил наступаючим підрозділам ВВ НКВС¹³³. Загальні втрати 11 сотень УПА, які дислокувалися в цьому районі, становили 307 убитими й 235 полоненими. Радянські війська захопили воєнні трофеї, 9 складів, а 12 – знищили¹³⁴.

Ще результативнішою була операція на ТВ «Журавлі» (Болехівський район), у результаті якої виявлено й знищено кілька підпільних шпиталів, а в середині жовтня внаслідок зради інструктора-осетинця «Кацо» – командний склад Першої старшинської школи УПА¹³⁵.

Аналізуючи ситуацію на Станіславщині, секретар обкому КП(б)У М. Слонь у доповідній на ім'я Д. Коротченка зазначав, що удари по націоналістичних формуваннях спричинили важкі втрати і занепадницькі настрої, про що свідчили виявлені у вбитих керівників ОУН листи. Водночас обласний партійний керівник визнавав, що сила спротиву й активність «бандитських груп» ще не придушена. Навіть у тих районах, де проводилися операції, актив і після них не міг виїжджати в села для організаційної роботи. Щоразу після каральних акцій повстанці завдавали удару у відповідь. М. Слонь наводив такий факт: 19 вересня органи НКВС–НКДБ репресували частину родин активних бандитів у Лисецькому районі, а наступного дня лісовики повісили двох голів сільрад і вирізали їхні родини. Взагалі голови сільських рад, як єдина опора більшовиків на селі, перетворилися на основні мішені підпілля. Так, у трьох селах Тлумацького району кількаразово призначалися голови сільрад, але вони або гинули, або пропадали безвісти.

У документі констатується низка недоліків, що перешкоджали більш успішній боротьбі проти ОУН та УПА: а) неузгодженість дій воєнного командування й начальників органів НКВС і НКДБ, що давала можливість повстанським відділам змінювати місце дислокації й поновлювати активність в іншому місці; б) відсутність єдиного централізованого управління діями військ та органів, у результаті чого дані розвідки не завжди узагальнювалися, а тактичні зусилля базувалися на погодженні, а не на єдиному наказі; в) погано поставлена бойова, особливо чекістська, розвідка; г) внаслідок обмеженої рухливості оперативних груп військ запізно надавалася допомога тим підрозділам, які зазнавали нападу, та ускладнювалося переслідування відступаючого противника; д) через «недисциплінованість і м'якотілість» командного складу НКВС й НКДБ в ході зіткнень «багато беруть в полон, а не знищують» (!). Під час сутичок у селах «замість застосування жорстокості обходять таку необхідність».

Мали місце випадки втечі арештованих та їхніх родин. Так, у Жовтневому районі під час нападу повстанців на районний центр з 33 «винищувачів» 32 пішли з «бандами», випустивши арештованих. В ніч з 19 на 20 вересня співробітники УНКДБ вивели з в'язниці 14 засуджених до вищої міри покарання (ВМП) і посадили їх в автомобіль. На шляху до місця виконання вироку бранці розв'язали один одному руки, напали на конвоїрів і 9 з них вдалося втекти. У паніці конвой поранив заступника прокурора Сидорова.

М.Слонь вважав за необхідне створити єдиний штаб для боротьби з «бандитизмом» на чолі з командувачем Прикарпатського прикордонного округу генерал-майором Демишиним, підпорядкувавши йому діючі в області війська охорони тилу фронту, внутрішні війська НКВС, прикордонні війська, обласні й районні апарати НКВС і НКДБ. В області на місцях пропонувалося створити сектори, підпорядковані цьому командуванню. На думку автора доповідної записки, реалізація означених пропозицій допомогла б переламати ситуацію на користь радянської влади¹³⁶.

15 грудня датована ще одна така доповідна. У ній М.Слонь повідомляв Д. Коротченкові про засідання бюро Станіславського обкому партії від 2 листопада 1944 р. за участю Голови Президії Верховної Ради УРСР М. Гречухи, на якому обговорювалися питання про засоби боротьби з націоналістичним підпіллям. Рекомендації учасників зібрання мали загальний характер:

1.Перейти до рішучого наступу на бандитські угруповання, взяти ініціативу до своїх рук;

Завдати ударів по основних вогнищах їх зосередження й формування;

3. Посилити агентурну та військову розвідку, збільшити мережу агентури; Посилити репресії щодо сімей бандитів та їхніх посібників.

Звітуючи про вжиті раніше заходи, М. Слонь навів такі цифри: протягом листопада вбито 2 063 і взято в полон 1 727 «бандитів», зруйновано 15 «таборів», захоплено значні воєнні трофеї. Втрати радянських військ становили 73 вбитими й 77 пораненими, ще 4 пропали безвісти.

Обласний парткерівник зазначив, що похолодання внесло корективи в тактичні прийоми й організаційну структуру самостійницьких формувань: вони були змушені вийти з лісів і дислокуватися у селах, щоб полегшити розв'язання проблеми постачання, посилити вплив на місцеве населення й ускладнити доступ у сільську місцевість представників радянської адміністрації, 3 метою керівництва цими куцями (3–5 сіл) були ліквідовані підрайони, а керівництво підрайонів перекинуте на кушову ділянку. Зміна тактичних засад виявилася у тому, що повстанські загони, передбачаючи зіткнення з військами, уникали бою, розсосереджувалися на дрібні групи і зводили нанівець тривалі підготовчі зусилля радянського командування. Враховуючи це, обласне керівництво вирішило:

а) дислокувати війська по районах в кількості не менше роти в кожному з тим, щоб об'єднати їх з винищувальним загonom і райпартактивом, дозволити їм самостійно вести операцію у межах району; передбачалося мати 2–3 маневрені групи для боротьби з численними загонами;

б) посилити формування винищувальних загонів, їхнє виховання й озброєння, включити їх в активну боротьбу з оунівцями;

в) збільшити мережу агентури;

г) посилити репресії проти родин учасників підпілля та їхніх посібників;

д) вести більш інтенсивну боротьбу з неорганізованістю, недисциплінованістю і проявами боягузтва з боку деяких підрозділів та працівників районних НКВС і НКДБ.

Однак М.Слонь бідкався, що для здійснення всіх цих заходів бракує військ, зброї, боєприпасів та рухомого складу. 10 грудня у Станіслав прибув В. Рясний, який пообіцяв допомогти зброєю, боєприпасами та додатковими військовими контингентами. Щоб «закрити» південну частину області, нарком наказав передислокувати туди дві прикордонні комендатури. 14 грудня почалися репресії стосовно родин учасників та симпатиків ОУН і УПА, причому за наявності транспорту перший ешелон планували відправити 20 грудня. 9 листопада в обласному центрі було проведено дві наради: секретарів райкомів партії та голів райвиконкомів і начальників райвідділів НКВС і НКДБ. Всі вони отримали вказівки щодо організації боротьби проти націоналістичного підпілля у світлі листопадового (1944 р.) пленуму ЦК КП(б)У¹³⁷. Як видно з цього та інших документів, керівники різних рангів і відомств постійно шукали нові засоби «впливу» на учасників повстанського руху та місцеве населення.

Протягом жовтня-грудня 1944 р., за даними УНКВС й УНКДБ західних областей України, було проведено 72 військово-чекістські операції проти відділів ОУН та УПА. Найбільш вдалими вважалися три з них: операція батальйону прикордонних військ НКВС та опергрупи ВББ УНКВС з розгрому загону Сократа, якою керував М. Сердюк, групи Запорожця (керував Д. Костюк), в яких налічувалося близько 400 осіб. 177 упівців було вбито, у полон захоплено 60 осіб. Під час бою в с. Грабівці радянські війська спеціально

стріляли запалювальними снарядами, спаливши 66 будинків, у яких засіли повстанці; концентрована операція у Чорному Лісі за участю 14 та 18-го прикордонних загонів Прикарпатського прикордонного округу, в результаті якої загинуло 358 і полонено 87 учасників збройного підпілля, затримано 298 осіб (132 з них направлено до військкоматів, 65 звільнено, 37 арештовано). Як виявилось пізніше, повністю були розбиті загони Нечеса (160 осіб), Шрама (100 осіб), Бойка (втратив до 70 осіб), Козака (втратив 80 осіб), Хмари (втратив приблизно 60 осіб); операція, проведена 19-ою бригадою ВВ НКВС у лісовому масиві Тлумацького району з ліквідації куреня Комара (майже 400 вояків). В результаті триденних боїв загинули 262 повстанці, потрапило в полон 22.

Поряд із військово-чекістськими операціями спецслужби проводили спеціальні засідки з метою «вилучення ОУНівського керівництва». У такий спосіб протягом жовтня-грудня 1944 р. було затримано 98 членів ОУН, у тому числі 2 районних провідників, 4 підрайонних, 5 станичних керівників, 15 зв'язкових¹³⁸. Крім того, здійснювалися заходи, спрямовані на «розклад банд» шляхом впровадження агентів.

Принагідно зазначимо, що в офіційних звітах партійних органів і спецслужб втрати повстанців дещо завищувалися, що мало переконати центр у дієвості місцевої адміністрації. «Грішили» цим й інформаційні документи ОУН та УПА. В одному з них повідомлялося, що 30 грудня 1944 р. сотня «Месники» вдарила на районний центр Товмач, убивши у вуличних боях близько 60 «більшовиків». 30 грудня сотня ім. С. Петлюри мала в районі Зеленого і Яворника бій з енкаведистами й прикордонниками, що стояли в Шабені. В результаті сутички, яка тривала з 12 год. до вечора, противник втратив 16 осіб убитими, а повстанці – 2 вбитих і 1 пораненого. В останній день року сотня «Стріла» під командою курінного Хмари вела бій з переважачими більшовицькими силами. Щільний мінометний і кулеметний вогонь примусив останніх відступити до м. Заболотова, в якому вчинилася паніка. Надвечір сотня Хмари та курінь Книша під натиском радянських військ, підтриманих танками, змушені були відступити, хоча й не зазнали втрат, натомість противник втратив 60 убитими і 45 пораненими¹³⁹.

Не надаючи вирішальної ваги цій статистиці, все ж зазначимо, ще кожна сутичка ворогуючих сторін відзначилася жорсткістю, впертістю, а значить, – обопільними втратами. Збройне українське підпілля досить часто було не готовим до раптових ударів прикордонних військ НКВС. У повідомленні Богдана від 7 вересня 1944 р. йдеться про те, що «облави більшовиків у ніч на 4–5.09.1944 р. на села і ліси Кліщівна, Дусанів, Бачів, Подусільна, Погребиська, Стратинь (Рогатинський р-н Станіславської обл. — *Авт.*) заскочили зненацька відділи Романа і Чорного. ... Коли більшовики почали наступати на Пилипівці, – відділ почав панічно втікати, Роман з двома вишкільними сотнями вийшов, залишивши невишколених стрільців та самооборону, як пішли за прикладом командира і війська. Втікаючи, залишили

в лісі здобуту танкетку, багато зброї та весь табір з возами і конями. Спротиву більшовикам ніхто не ставив». Не краще діяв і Чорний. Свідками втечі стали мешканці навколишніх сіл, яких охопило «розчарування і зневіра». Одним із наслідків цього стало добровільне зголошення місцевих чоловіків до Червоної армії¹⁴⁰.

Попри комплексні заходи радянського керівництва осінь 1944 р позначена найвищим рівнем активності самостійницького руху. Згідно з радянськими даними, протягом вересня-грудня 1944 р. на Станіславщині зафіксовано понад 400 «бандпроявів». Це примусило партійно-радянську верхівку та силові структури західноукраїнського регіону постійно тримати руку на «пульсі» подій, шукати засоби нейтралізації націоналістичного підпілля. 8 грудня 1944 р. у Станіславі відбулася нарада партійно-радянського активу, під час якої М. Слонь визнавав, що дії збройних відділів ОУН та УПА сіють страх, особливо серед прибульців з інших областей республіки і Союзу. Аби спростувати сумніви у спроможності влади «знищити бандитизм», партійний секретар оголосив, що лише у листопаді в горах, лісах і районах вбито 2000 бандитів і близько 4000 взято в полон¹⁴¹.

Те, що страх став реальним фактором протистояння, засвідчив факт, наведений у виступі генерала Демишина: у Вигоді повстанська група кількістю 50 осіб ішла строем вулицями населеного пункту, а в цей час на відстані 30 м причаїлися 12 автоматників, які так і не наважилися відкрити вогонь. Начальники обласних управлінь НКВС Завгородній та НКДБ Михайлов наголошували на тому, що очікувати на успіх у цьому протистоянні можна лише за умови залучення місцевого населення.

За даними Станіславського обкому КП(б)У, в області діяло 70 збройних формувань ОУН та УПА чисельністю 21 820 осіб. Протягом 1944 р. вони вбили 1 704, поранили 350, забрали з собою 731, всього 2785 працівників НКВС, військовослужбовців ВВ та прикордонних військ НКВС, бійців винищувальних загонів, партійно-радянських та комсомольських активістів, мешканців сіл¹⁴².

Не зумівши кардинально змінити ситуацію у краї, НКВС України 11 грудня 1944 р. видав наказ «Про наступні заходи в боротьбі з бандитизмом ОУН і УПА на території Станіславської області». У документі зазначалося, що область залишається «засміченою повстанськими елементами, які тероризують радянсько-партійний актив і дезорганізують господарсько-політичне життя в населених пунктах». Наказ передбачав такі заходи:

1. Ліквідувати оперативні сектори, створені у серпні 1944 р., й «покласти персональну відповідальність за ліквідацію банд ОУН і УПА» на начальників РВ НКВС, РВ НКДБ, командирів військових підрозділів та частин, дислокованих на території районів;

2. До 15 грудня 1944 р. завершити передислокацію підрозділів прикордонних і ВВ НКВС на території області;

3. Всі плани чекістсько-військових операцій мали складатися й розроблятися спільно з начальниками РВ НКВС і командиром підрозділу (частини);

4. Для ліквідації місцевих боївок, кущів самооборони, які чинили теракти проти партійно-радянського активу, виставляти в населених пунктах, де вони знаходяться, гарнізони у складі 20–40 осіб на термін 5–12 днів. За час перебування цих гарнізонів «повинна бути забезпечена повна ліквідація бандитів та виселення їхніх родин»...

6. Вдаючись до облав і прочісування населених пунктів та лісових масивів, необхідно до світанку ці райони оточувати військами чи виставляти засідки із завданням не допустити виходу боївок з району дій радянських частин...

8. Вимагати від командирів підрозділів і частин організації нічних засідок на шляхах можливого просування повстанських груп, на входах і виходах з населених пунктів, перехрестях, переправах, стежках та просіках у лісових масивах...

9. По всіх агентурних справах для розроблення об'єктів, які по них приходили, створити надійну внутрішню агентуру, здатну увійти в довіру до ватажків банд...

10. Загальне керівництво усіма частинами військ НКВС на території області покласти на заступника наркома внутрішніх справ комісара міліції 3-го рангу Дятлова, на допомогу йому для безпосереднього керівництва військовими частинами і з'єднаннями призначити генерал-майора Демішина¹⁴³.

Вперта боротьба за вплив розгорнулася на Львівщині. Вже у вересні 1944 р. радянські війська влаштували кілька облав на місцях дислокації збройних формувань ОУН і УПА. 9 вересня почалася операція з прочісування Миколаївських лісів, що супроводжувалася облогою навколишніх сіл: Веринь, Прийми, Крупсько, Малехова, Іліва, Стільсько і навіть копанням окопів поблизу Волі Великої. На той час у лісі перебувала сотня Явора, командир ВО, рій боївки СБ, два рої пропаганди й місцева самооборона. Оскільки ліс біля Миколаєва був невеликий, повстанці рушили у великий масив у напрямі Поляни. Натрапивши на радянську заставу, відділ вступив у перестрілку й відійшов. Тим часом по селах шукали учасників підпілля, однак знайшли тільки двох бійців самооборони та кількох чоловіків, які ухилялися від мобілізації до Червоної армії. Скінчивши облаву, війська виїхали, але через два дні повернулися. Близько 4 тис. військовослужбовців та весь місцевий апарат НКВС–НКДБ прочісували ліси. 13 вересня біля с. Поляни повстанці не помітили, як радянські підрозділи підійшли впритул до табору. Зав'язався бій, у якому провідник самооборони і сотенний Січовик разом з чотивими почали втікати замість того, щоб розбити заставу. Ситуацію врятував сотенний Явір, який зі своїм роєм і двома роями пропаганди зумів стримати наступ супротивника. Та все ж повстанці змушені були відступити, й табір з кількома возами продовольства потрапив до рук наступаючих¹⁴⁴.

Протистояння між радянської владою та націоналістичним підпіллям не обмежувалося масштабними чекістсько-військовими операціями, а набуло перманентного характеру. Щоденна хроніка подій по кожній області Західної України могла б скласти сотні сторінок. Облави, обшуки, арешти, реквізиції, терористично-диверсійні акти, засідки, підпали тощо стали повсякденними реаліями. В радянських документах, інформаційних матеріалах ОУН та УПА знаходимо мозаїчну картину непримиренного конфлікту, пролонгованого кожним новим випадком зіткнення двох ідеологій, діаметрально протилежних поглядів на майбутнє України. Ось лише фрагментарний зріз ситуації на Львівщині восени 1944 р. очима інформатора ОУН:

У с.Гриневі квартирувало 25 радянських військовослужбовців, які мали охороняти заготівельників лісу, стежити за рухом у селі. Однак бійці не виявляли жодної активності, говорячи, що вони не чіпають «бандерівців», тому хай і «бандерівці» їх не чіпають.

15 вересня Ходорівський РВ НКВС під час облави на с. Добрівляни за доносом поляків арештувало М. Польового за те, що в 1941 р. він палив портрети Сталіна.

19 вересня у с.Дяшок Горішній співробітники того ж райвідділу затримали М.Гарасевича і допитували його з застосуванням «спецприйомів», прагнучи дізнатися, куди поділися з села хлопці, і хто збирає сільськогосподарські продукти для бандерівців. Відпускаючи, наказали передати тим, хто перебував у лісі, що явка з повинною гарантує їм амністію.

20 вересня під час облави на с.Городище Королівське і Загіречко енкаведисти спіймали одну жінку і 9 чоловіків, які вночі втекли з-під варти. Під час облави військовослужбовці реквізували одяг, цукор, мило, масло, вимагали зрізати хрест на «могили», насипаній в честь «борців за волю України». Після відмови людей це зробити (казали, що зрізати хрест – це гріх) в ніч на 22 вересня замість хреста з'явився стовп з написом «Слава героям за визволення України з-під німецько-гітлерівського ярма».

24 вересня представники НКВС роззброїли польську міліцію в Берездівцях, а замість неї організували українську за складом міліцію.

25 вересня «більшовики з польською міліцією» під час облави на с. Підгірці спіймали двох чоловіків, один з яких втік, а іншого відпустили. Після облави у селян відібрали одяг, взуття, мило, пальне, сірники, тютюн.

27 вересня співробітники Ходорівського РВ НКВС з польською міліцією спалили в с. Піддністряни господарства Анни Фетиш і Василя Гунціва за те, що їхні сини уникали мобілізації до Червоної армії.

1–2 жовтня під час облави на села Ятвяги, Калинівка й Голодовичі радянські військовослужбовці застрелили втікаючого 18-річного Івана Дралу, а в с. Чижичі – одного поранили й одного (Ярослава Заставного) вбили.

2 жовтня до с. Дев'ятник приїхало 40 радянських військових для вивезення родин «бандерівців». На місці вони затримали Теклю Микуш (73 роки), Катерину Филиповську (60 років), Володимира Филиповського (50 років).

В будинках тих, хто зумів уникнути репресій, сховавшись у лісі, було конфісковане збіжжя, вбрання, хатні речі. Із с. Бринці Загірні вивезли лежачу хвору Доскочинську (85 років), Василя та Євдокію Лазаркевичів з трьома дітьми, Катерину Каганяк з немовлям, Олексу Тибінку, Василя та Анну Федорів, а решта повтікали (їхнє майно також конфіскували й вивезли до Стрілиськ). В інформації повідомлялося, що «в цілому терені більшовики наклали на кожне село від 30 до 40 тис. карбованців позики та накладають новий контингент збіжжя поза тим, що один контингент вони вже зложили»¹⁴⁵.

У радянських документах містилися дані про дії українського збройного підпілля та про результати оперативно-агентурної роботи. Так, в інформації зав. оргвідділу Львівського обкому КП(б)У І. Богородченка від 9 листопада 1944 р. йшлося про терористичні акції повстанців, спрямовані проти представників радянської влади, силових структур, лісо- та хлібозаготівель, мобілізації призовного контингенту до Червоної армії. В документі зафіксовані настрої населення, значна частина якого фактично перебувала між двох вогнів і виявляла зацікавленість у поверненні до мирного життя та господарювання. Автор інформації зазначає, що окрім роз'яснювальної роботи серед населення посилюється збройна боротьба з українським підпіллям, підкріплюючи останнє твердження такими цифрами: 10 тис. вбитих і 7 тис. полонених учасників самостійницького руху¹⁴⁶.

На території Дрогобицької області наприкінці літа – на початку осені 1944 р. діяли курені М. Гуштака (Євгена) чисельністю 1080 вояків, В. Мізерного (Рена), у складі якого налічувалося 750 бійців (сотні Байди, Білаша, Карпенка, Ворона), загони Пугача, Водяного, Богуна, Орлика та ін. За радянськими документами, тут зафіксовано майже 100 збройних формувань загальною чисельністю 12 500 осіб. Від серпня до кінця 1944 р. вони 234 рази вступали в сутички з радянськими підрозділами, нападали на районні центри Комарне, Нові Стрілища, Сколе, Журавне та здійснили 16 акцій на промислових підприємствах, під час облав убили 406 радянських військовослужбовців¹⁴⁷. Радянська сторона намагалася діяти на випередження, застосовуючи активні форми протидії ОУН та УПА.

27 листопада 1944 р. у с. Сапоті (Сислянський р-н Дрогобищини) маневреною групою загону прикордонників та опергрупою РВ НКВС атаковано відділ УПА, який прибув з Карпат. Бій став останнім для 105 повстанців, а втрати їхнього противника обмежилися 10 вбитими й 7 пораненими¹⁴⁸.

Справжнім театром бойових дій стали Волинь і Поділля, де перебували й діяли підрозділи УПА-Північ. Більше половини (понад 26 тис.) ВВ НКВС, розташованих у Західній Україні, дислокувалися у 73 населених пунктах Волинської та Ровенської областей¹⁴⁹. Самостійницькі формування тримали їх у постійному напруженні, й часто доходило до прямих зіткнень. Так, 4 вересня підрозділ УПА (50 осіб) атакував у с. Копиля Колківського району Волинської області винищувальний загін. Після 2-годинного бою з райцентру прибули війська НКВС, які через неузгодженість паролів та дій

почали перестрілку з «яструбками». Це дало змогу повстанцям непомітно відійти з поля бою*¹⁵⁰. У жовтні підпільники, які діяли на території Вишневецького району Тернопільської області, спалили 4 мости, постійно нищили телефонний зв'язок. Під час сутичок вони втратили 12 осіб¹⁵¹. У ніч на 14 листопада у Граденському лісі відбувся бій загону УПА з підрозділом НКВС, в результаті якого було вбито 12 повстанців і 12 поранено¹⁵². 15 листопада неподалік м. Ланівці (Тернопільщина) війська НКВС знищили повстанський відділ, убивши 26 вояків разом з командиром¹⁵³. Поряд із суто військовими акціями радянські спецслужби проводили активну агентурну роботу, спрямовану на «знешкодження» оунівських функціонерів та командного складу УПА. Так, 4 листопада 1944 р. вони затримали зв'язкового Колківського району Білана, кушову О. Цекут (Вуху), станичну Н. Леменчук (Тополію), зв'язкову жіночої мережі Л. Цекут («Топольську»)¹⁵⁴.

Показово, що восени 1944 р. поряд з УПА натискові радянських військових контингентів протидіяли й загонам УНРА, які в документах райкомів партії називалися «бульбівськими». На початку листопада збройні відділи УНРА заборонили заготівлю деревини поблизу с. Любашівка. 24 листопада неподалік с. Великий Обзир загін УНРА зав'язав сутичку з групою чекістів у 25 осіб, 8 з яких загинули¹⁵⁵.

Вступаючи у фронтальні бої, повстанці зазнавали великих втрат. Внаслідок затяжного бою поблизу хутора Козлів (Почаївський район Тернопільської обл.) відділ УПА втратив 251 вояка, 78 возів, 1500 мін, 4 міномети, 2 ПТР. 27 листопада батальйон військ НКВС розгромив повстанський загін, що налічував 240 стрільців, і захопив 8 кулеметів, 153 гвинтівки, 500 гранат, обоз із 56 возів.

Загалом на території Тернопільської області протягом жовтня-грудня 1944 р. відбулося 204 збройні сутички ВВ НКВС та самостійницьких сил, у результаті яких 3 484 повстанці вбито, 297 захоплено в полон. Були ліквідовані 21 збройний загін, 42 командири різних рівнів, у тому числі Г. Решетин (Галайда), курінні УПА Поливода, Панько, Роман, Гук (він же – Морозенко). У полон потрапив сотник В. Романчук (Короткий)¹⁵⁶.

Протягом першого періоду боротьби проти самостійницького руху (лютий-червень 1944 р.) у Ровенській області було вбито 6 030 осіб, затримано й арештовано 8 168, всього 15 298 осіб, під час другого – вбито 5 311, заарештовано й затримано 7 253, разом – 12 564 особи¹⁵⁷.

До середини листопада 1944 р. на території Волинської області розбито 7 великих відділів УПА, в тому числі курінь Лисого (390 осіб) та Юрченка (420 осіб). Загальні втрати всіх бойових груп становили понад 2,6 тис. вояків убитими й полоненими. В області ліквідовані 171 криївка і бункер.

* Автор вдячний В. П. Мазуркові за люб'язно передані для використання документи, виявлені ним в архівах Волинської, Тернопільської та Рівненської обл.

748 родин за сприяння повстанцям були виселені у східні райони СРСР. При цьому радянська сторона втратила 611 осіб убитими, ще 37 повстанці забрали в ліс¹⁵⁸.

Взаємна боротьба зумовила параліч влади на місцях, яка трималася в краї переважно у райцентрах і великих містах. Ілюстрацією цього може бути рішення бюро Волинського обкому партії від 13 вересня 1944 р., в якому зазначалося: «В розпорядженні бюро обкому КП(б)У є факти про те, що деякі партійні і радянські працівники, працівники органів НКВС і НКДБ проявляють боягузтво і, боячись сутичок з бандитами, відсиджуються в районних центрах, не виїжджають на села, не ведуть роботу серед населення. Попередити всіх комуністів, всіх працівників органів НКВС і НКДБ та всіх, хто буде уникати активної боротьби з бандитами, відсиджуватися в районних центрах, проявляти боягузтво, обком КП(б)У буде розглядати як дезертирів, виключати з партії і віддавати до суду»¹⁵⁹.

Щоб розібратися з ситуацією на місці й ужити заходів для повної ліквідації національно-визвольного руху, М. Хрущов особисто виїхав у західні області, де перебував від 28 жовтня до 5 листопада. У Львівській та Ровенській областях він провів кілька нарад з працівниками партійно-радянського апарату й органів НКВС і НКДБ. Про результати цього візиту дає уявлення інформація Хрущова на ім'я Сталіна від 15 листопада 1944 р. У ній, зокрема, вказувалося, що в результаті комплексних заходів (чекістсько-військових операцій, агентурної роботи, агітаційно-пропагандистських акцій) кількість «бандпроявів» зменшилася в західноукраїнських областях із 418 у серпні до 338 у жовтні, а від часу визволення краю від гітлерівців було знищено 45 742 і взято в полон 38 000 «бандитів».

Щоб з'ясувати настрої учасників націоналістичного підпілля, керівник республіки особисто допитував бранців.

Визнаючи, що деякі операції провалювалися внаслідок «витоку інформації», Хрущов поставив перед органами НКВС–НКДБ завдання посилити конспірацію і ретельно перевірити особовий склад, особливо технічний персонал з місцевого населення.

Очевидно, Хрущов гадав, що лише жорстокий характер засобів нейтралізації ОУН та УПА може забезпечити успіх. Сумнівів у цьому не залишають запропоновані ним кроки. «Вважаю за необхідне, – писав він, – ввести військово-польові суди при військах НКВС. Для залякування бандитів за вироками цих військово-польових судів засуджених до знищення не розстрілювати, а вішати. Суди необхідно проводити відкрито, із залученням місцевого населення. Результати судів у пресі не висвітлювати. Виконання вироків військово-польових судів здійснювати публічно в селах, за можливості там, де здійснив злочин засуджений. Це подіє витверезливо на бандитів».

Посилаючись на те, що розгляд справ арештованих учасників антирадянської боротьби невинувато затягується (інколи на 3–4 місяці), автор листа пропонував «тимчасово заснувати при обласних управліннях НКВС

західних областей України спеціальні трійки у складі: секретаря обкому партії, начальника обласного відділу НКВС та обласного прокурора». Цим трійкам надавати право розглядати справи «українсько-німецьких націоналістів та їхніх посібників і застосовувати до винних вищу міру покарання – розстріл з виконанням вироку негайно». Цікаво, що тут же містилося застереження: «Справи, подані на розгляд трійок, повинні оформлятися з суворим дотриманням норм процесу»¹⁶⁰. Мабуть, Хрущов не помічав того, що попередньою тирадою він переводив справу з юридичної площини в суто політичну, і дотримання норм правосуддя за цих умов ставало неможливим.

Пропозиції щодо ужорсточення радянських репресій стосовно учасників самостійницького руху надходили і від обласних керівників. У вересні 1944 р. секретар Львівського обкому КП(б)У І. Грушецький у листі до М. Хрущова писав: «Для нещадної розправи з бандами українсько-німецьких націоналістів просимо дати відповідні вказівки НКВС УРСР про вжиття рішучих заходів щодо ліквідації націоналістичних банд у Львівській області, посиливши гарнізони військ. Надіслати відповідальних працівників НКВС і НКДБ для допомоги й організації агентурної роботи. Водночас вважаємо необхідним (і до чого вже фактично приступили) застосовувати репресії до родин керівників й активних учасників банд – виселення до Сибіру. Організувати показові судові процеси й засуджених головних злочинців страчувати прилюдно»¹⁶¹. Майже одночасно, 29 вересня, за більш жорстокі заходи висловився секретар Станіславського обкому партії М. Слонь у вже згаданій інформації на ім'я Д. Коротченка.

Ці та інші пропозиції і вказівки партійних органів силові структури втілювали на практиці. У листі наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії на ім'я секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова від 2 грудня 1944 р. повідомлялося, що В. Рясному та С. Савченкові дана вказівка про організацію у Дрогобичі та Львові 2-х відділів УНКДБ, спеціально орієнтованих на боротьбу з українським та польським націоналістичним підпіллям.

Обидва наркоми повинні були розробити спеціальні заходи, спрямовані на активний розшук і негайне «вилучення всіх осіб, причетних до терористичної діяльності ОУН, а також налагодити спеціальну агентурно-інформативну роботу з попередження терористичних актів з боку оунівців», не залишаючи не викритим і безкарним жодного з них. З метою прискорення розгляду справ на арештованих учасників самостійницького руху, у західні області республіки відправлялися дві виїзні сесії Військової колегії Верховного Суду СРСР. Одна з них мала розглядати справи УНКВС–УНКДБ Львівської, Станіславської, Дрогобицької та Чернівецької областей, друга – Ровенської, Волинської і Тернопільської областей. При цьому НКВС СРСР увійшов зі спеціальним клопотанням до вищих органів влади про надання цим сесіям прав військово-польових судів, передбачених Указом Президії Верховної Ради Союзу СРСР від 19 квітня 1943 р. За цих умов Л. Берія вважав, що створення обласних трійок не викликається необхідністю¹⁶².

Щоб посилити залякуючий ефект, страти за вироками військових колегій здійснювалися прилюдно. У середині грудня в присутності 50 мешканців с. Добросин на Жовківщині було страчено коменданта боївки СБ З. Бруха¹⁶³. В містечку Буськ на майдані поставили шибеницю, на якій повісили три особи, причому у виroku вказувалося: «за зраду українського народу»¹⁶⁴. У Самборі приречених вішали вниз головою, аби продовжити їхні передсмертні страждання¹⁶⁵. У Станіславській області від серпня 1944 до лютого 1945 р. відбулося 28 привселюдних страт (25 – у 18 районах і 3 – в обласному центрі)¹⁶⁶.

У другій половині 1944 р. радянські спецслужби завдяки тому, що багато повстанців, повіривши обіцянкам амністії, вийшли з лісу і з'явилися з повинною, використали їх для розкладу збройних відділів націоналістичного підпілля й агентурної роботи. Ось лише кілька прикладів. У листопаді 1944 р. потрапив у полон командир куреня УПА П. Власюк (Ворон, Максим), який під тиском слідства дав згоду співпрацювати з органами НКВС. Під псевдо «Чайка» він керував діями спецгрупи, що маскувалася під повстанський відділ і викрадала чи вбивала учасників національно-визвольного руху¹⁶⁷. Аналогічно поведився і колишній командир УПА В. Левочко (Юрченко, Макаренко)¹⁶⁸. Про наслідки підривної роботи В. Левочка, який очолив спецгрупу під псевдо Соколенко, свідчать доповідна записка в. о. заступника начальника управління НКВС УРСР Винниченка. За сприяння цієї спецгрупи було проведено операцію з ліквідації керівного складу штабу ВО-2 «Буг», сотні Ягоди і Холмського окружного проводу ОУН, вбито 60 і затримано 506 учасників та прихильників повстанського руху¹⁶⁹. Шляхом впровадження агентів (здебільшого колишніх повстанців) розкладено загони Середняка (115 осіб) та Тисменевського (130 осіб). Подібними заходами у Заболотівському, Галицькому, Богородчанському, Перегінському, Калуському, Вигодському, Коршевському, Печенізькому та інших районах вдалося виявити 1163 «контрреволюційні елементи»¹⁷⁰. Лише у Ровенській області було створено 47 спецгруп (835 бійців) «виключно за рахунок місцевого населення з використанням осіб, які прийшли з повинною»¹⁷¹.

Однією з ланок військових контингентів, спрямованих проти ОУН та УПА, стали винищувальні загони і батальйони. Вони формувалися з осіб, які з різних причин не підлягали мобілізації до Червоної армії. Командування ними доручали людям, які мали військовий досвід чи освіту. Оскільки до цих формувань входили місцеві жителі, вони добре орієнтувалися на місцевості, знали людей, їхні настрої. Хоча в цілому винищувальні загони не мали доброго військового вишколу й озброєння, не виявляли особливого завзяття в бою, «яструбків» часто використовували під час облав, засідок, для встановлення заслонів, тобто практично в усіх видах воєнно-чекістських операцій. У зв'язку з цим вони незрідка були об'єктом атак українських повстанців.

У спеціальній летючці ОУН «До членів істребительних отрядів» містилося пояснення, чому Кремль зацікавлений у масовому залученні місцевих мешканців до боротьби проти повстанського руху. Нагадуючи, що зрада національним інтересам у всі часи вважалася ганьбою, автори листівки зверталися до бійців винищувальних загонів: «В кого ще не вмерла особиста й національна честь, хай сей час виступить із істребителей хоч би ціною власного життя, бо в противному разі вал революції розторожить вас з корінням»¹⁷².

До початку 1945 р. у Ровенській області організовано 30 винищувальних батальйонів, у яких налічувалося 2 930 бійців виключно з місцевого партійно-радянського активу. За весь час боротьби з національно-визвольним рухом силами спецгруп і винищувальних батальйонів було проведено 521 операцію, в результаті чого вбито 1 985, затримано й арештовано 2 457 повстанців¹⁷³. У грудні 1944 р. в Соснівському районі створено винищувальний батальйон виключно з поляків. Начальник Комарнівського РВ НКВС Дрогобицької області Рябков також віддав наказ про зарахування до місцевого винищувального батальйону тільки поляків¹⁷⁴.

У Волинській області в листопаді 1944 р. діяло 30 винищувальних батальйонів (2 662 бійців) і 433 озброєні групи громадського правопорядку чисельністю 4 246 особи¹⁷⁵.

На території Кам'янець-Подільської області в усіх районах, які межували з районами Ровенської і Тернопільської областей, восени 1944 р. було сформовано посилені винищувальні батальйони (по 150 бійців). Для підвищення мобільності при кожному з них створено кавалерійський взвод або групи (12–15 осіб). Винищувальні загони разом з оперативним складом НКВС та ВВ НКВС прочісували лісові масиви, брали участь у засідках¹⁷⁶.

До листопада 1944 р. сформовано 203 винищувальні батальйони (27 796 бійців) і 2 997 груп сприяння (27 385 осіб)¹⁷⁷.

На рубежі 1944–1945 рр. у західноукраїнських областях налічувалося 212 винищувальних батальйонів (23 906 бійців) та 2 336 груп сприяння (24 025 осіб)¹⁷⁸.

Наявність значних військових контингентів породжувала не лише взаємну жорстокість конфронтуючих збройних формувань, а й нічим не виправдані силові методи «впливу» на цивільне населення. З одного боку, воно потерпало від терористичних акцій українського підпілля, з іншого – стало об'єктом радянських репресій.

Поза цим, практично скрізь, де дислокувалися радянські війська й діяли оперативники НКВС, регулярно траплялися випадки несанкціонованих дій, мародерства, зловживання службовим становищем тощо.

У спецповідомленні прокурора УРСР Р. Руденка від 13 жовтня 1944 р. йшлося про те, що працівники Глустенської районної ради Тернопільської області Бойко і Семкулей з власної ініціативи вирішили «перевірити політичний настрій жителів села Садки». Видаючи себе за бандерівців, вони стали вночі обходити подвір'я і вести з господарями провокаційні антира-

дянські переговори. Приймавши їх за лісовиків, голова сільської ради заявив на них працівникам НКВС, що саме перебували в селі. Останні, не з'ясувавши ситуацію, вирішили разом з головою сільради залишити село, але наштотувалися на караул військової частини, який прийняв їх за «бандитів, відкрив вогонь і важко поранив одного з оперативників – Підкалюка». Прокурор Тернопільської області притягнув Бойка і Семкулея до кримінальної відповідальності за ст. 54–10 ч. 2 КК УРСР за провокаційні дії¹⁷⁹.

У спецповідомленні командира 2-го стрілецького полку І Української дивізії ім. С. Ковпака Шоліна (26 жовтня 1944 р.) її командувач генерал Вершигора інформується про те, що боєць 3-го стрілецького батальйона Хаджимурат Самадов 21 жовтня намагався звалтувати 35-річну мешканку с.Шибин Демидівського району Волинської області. Коли жінка взялася тікати, Самадов почав стріляти з револьвера по ній та по її дітях¹⁸⁰. У вересні військовослужбовець Кузинський у п'яному стані звалтував 16-річну, а два інші військовослужбовці – 15-річну дівчину (Волинська обл.)¹⁸¹.

Випадки мародерства і порушення законності зафіксовані з боку бійців польських винищувальних батальйонів у Соснівському районі Ровенської області та Комарнівському районі Дрогобицької області¹⁸².

У Вербському районі тієї ж області співробітники РВ НКВС під керівництвом начальника Шайрова проводили операції проти УПА, здійснювали виселення родин активних учасників націоналістичного підпілля, під час яких незаконно вилучали й привласнювали худобу, майно, сільськогосподарську продукцію. Сам Шайров з 9 реквізованих корів 6 відправив для обласного УНКДБ, одну зарівав для харчування, а ще 2 «зникли». Крім того, він привласнив 1 свиню і 235 кг борошна, нестачу якого змушений був покрити млинар. У цьому ж районі прокурор Москаленко під час воєнно-чекістської операції проти повстанців у с. Онишківцях відібрав у селян двох кабанів, одного з яких закололи й обсмажили на подвір'ї працівника Феміди, а туша другого «зникла». З 8 овець та 2 корів, відібраних у селян, у документах зафіксували тільки 6 овець і 1 корову, решта худоби була привласнена. Прокурор привласнив речі та одяг місцевих селян, відібрав на місцевому млині 600 кг борошна, 300 з яких повернув, а ще 300 наказав компенсувати млинареві¹⁸³.

Перелік подібних випадків можна було б продовжити. Кожен з них викликав обурення місцевого населення. Після цього вираз «радянські війська – нові окупанти» набув не абстрактно-пропагандистського, а реального змісту. Віддамо належне керівництву республіки: практично кожен факт, коли він ставав відомим, розглядався компетентними органами й карався згідно з чинним законодавством. Однак це мало впливало на морально-психологічний стан людей, пригнічених і заляканих перманентним потоком насильства.

Щоб змінити ситуацію на краще, з особовим складом прикордонних і ВВ НКВС, працівниками районних відділів та обласних управлінь НКВС і НКДБ, бійцями винищувальних загонів проводилась відповідна виховна й

профілактична робота. Партійний центр прагнув тримати в полі зору кадрову проблему. З метою зміцнення органів НКВС та НКДБ 27 грудня 1944 р. ЦК КП(б)У ухвалив текст постанови оргбюро «Про додатковий набір працівників НКВС і НКДБ для роботи у західних областях України». ЦК зобов'язав наркомів В. Рясного та С. Сергієнка, Вінницький, Ворошиловградський, Дніпропетровський, Житомирський, Запорізький, Кам'янець-Подільський, Київський, Кіровоградський, Миколаївський, Одеський, Полтавський, Сталінський, Сумський, Харківський, Херсонський і Чернігівський обласні комітети партії до 15 січня 1945 р. додатково добрати й відрядити для постійної роботи в західних областях України 1 586 осіб оперативного й технічного складу органів НКВС, НКДБ та міліції з числа кращих працівників, переважно чоловіків, фізично здорових і тих, хто володіють українською мовою¹⁸⁴.

Постійне кадрове зміцнення органів НКВС та НКДБ у краї принесло, зрештою, результат: співвідношення досвідчених оперативників змінювалося не на користь структур ОУН, СБ й УПА. Це стало одним з чинників, що негативно вплинули на їхню здатність чинити опір на великій території за умов постійного пресингу і комбінування різних тактичних засобів з боку радянської сторони.

Наближення зими й цілком закономірне закінчення війни об'єктивно ставили перед самостійницьким табором вироблення відповідної військово-політичної стратегії. Лідери мельниківської ОУН Т.Бак-Бойчук, Я.Гайвас, З. Городиський, О.Зибачинський провели нараду в готелі «Регіна» м. Братислава. Обговоривши ситуацію¹⁸⁵, вони ухвалили документ, який увійшов до історії як Братиславська директива. Провідники організації, зважаючи на безперспективність збройного спротиву радянському режиму, пропонували перевести національну роботу у політичну і культурно-освітню площину. Засадничою лінією цієї стратегії слугувала теза «Не в лісі, а в народі»¹⁸⁶. Порівнюючи можливості пропагандистської референтури ОУН(М) з могутнім ідеологічним апаратом КП(б)У, можна дійти висновку про те, що це була капітуляція, викликана неспівмірністю сил і бажанням забезпечити українське населення від радянської каральної системи.

Загалом характер і наслідки протистояння в Західній Україні були для ОУН та УПА маловтішними. Безкопромисна боротьба вимагала великих жертв. Від лютого до 31 грудня 1944 р. (дані управління НКВС УРСР по ББ) було проведено 6 495 різних операцій, в ході яких вбито 57 405 «бандитів», 50 387 затримано, 15 990 з'явилися з повинною. В цей період у північні та східні райони країни (Красноярський край, Іркутську, Новосибірську, Омську, Горьківську обл., Комі АРСР) виселили 4 744 родини (13 320 осіб), пов'язані з націоналістичним підпіллям¹⁸⁷. Захоплено 35 гармат, 328 мінометів, 4 гранатомети, 15 вогнеметів, 321 станковий і 2 588 ручних кулеметів, 211 ПТР, 4 230 автоматів, 18 591 гвинтівка, 32 939 гранат, 135 рацій, 18 телефонних комутаторів, 153 телефонні апарати, 18 друкарень,

48 ящиків та 1 комплект друкарського шрифту, 87 друкарських машинок, 18 автомашин, 20 мотоциклів, 741 склад¹⁸⁸.

Серед полеглих учасників самостійницького руху – колишній начальник штабу УПА на Волині й Поліссі Л.Ступницький, провідник ОУН в Одеській області Т.Семчишин, заступник головного референта СБ М.Голояд (Влодко, Роман), один з відомих оунівських провідників В.Турковський (Петрович). У листопаді пораненою потрапила в полон і отруїлась у лікарні м. Надвірна провідниця жіноцтва ОУН Смерічка. 8 грудня в Обгівському лісі (Здолбунівський р-н Ровенської обл.) загинув відомий курінний УПА М.Свистун (Ясень, Ярбей, Ворон), який підірвав себе гранатою. Командир куреня Г.Климчак (Лисий, Степан Павлюк, Поникевич) загинув під час бою під с.Шацьк (Любомльський р-н Волинської обл.). 22 грудня 1944 р. неподалік с. Юшківці Жидачівського району на Львівщині загинули Б.Вільшинський, К.Цмоць і талановитий публіцист, один із представників молодого покоління теоретиків націоналізму Й. Позичанюк (Петро Полтава). Двічі безуспішно намагалася покінчити життя самогубством заарештована А. Галицька (Мотря) – провідник ОУН на Буковині. А 29 грудня загинув ще один з керівників буковинської мережі М.Кіндзірський (Боевір)¹⁸⁹. Незважаючи на відчутні втрати, провідні кола ОУН(Б) і командування УПА всіляко демонстрували рішучість боротися до переможного кінця.

1 січня 1945 р. головнокомандувач УПА Р.Шухевич підписав звернення «Командири і бійці УПА!», у якому підводилися підсумки збройної боротьби у 1944 р. й визначалися перспективи. Головним випробуванням другого року існування УПА вважався успішний перехід німецько-радянського фронту. Більшовикам не вдалося «прочистити терени від ворожого елементу», тобто від українських самостійників. Оскільки відпала необхідність воювати на два фронти, командувач УПА висловлював надію на перемогу у протистоянні зі сталінським режимом. Витримавши натиск мілітарної радянської машини, УПА «навіть чисельно і матеріально зросла». Тому Р. Шухевич сподівався, що ніхто з повстанців не складе зброї, не піддасться сумнівам і хитанням, доки з переможною піснею не пройде «вулицями вільного українського Києва»¹⁹⁰. Цілком зрозуміла для подібних документів тональність звернення не була, однак, підкріплена реальною розстановкою сил. Втім, це був не блеф, а політична позиція Р.Шухевича, зумовлена внутрішнім переконанням у необхідності йти до кінця, яким би він не був.

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 930. – Арк. 65–67.

² Там само. – Спр. 703. – Арк. 1–19.

³ Там само. – Арк. 20–22.

⁴ Там само. – Спр. 1002. – Арк. 13, 68.

⁵ Там само. – Оп. 46. – Спр. 373. – Арк. 138 зв.

⁶ *Мурадян В.А.* Боевое и трудовое сотрудничество народов СССР в ходе освобождения Украины // Во главе нерушим. братства. – М., 1975. – С. 42.

⁷ *Гриневич В.А.* Українці у складі Червоної армії: кількіс. аспект питання // Україна у Другій світовій війні. Уроки історії та сучасність: Матеріали міжнар. наук. конф. – К., 1995. – С. 61.

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (*далі* – ЦДАВО України). – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк.1, 1 зв.

¹⁰ Там само. – Спр. 970. – Арк. 87–90.

¹¹ Там само. – Спр. 930. – Арк. 150, 151.

¹² Там само. – Спр. 926. – Арк. 73–79.

¹³ Там само. – Оп. 23. – Спр. 954. – Арк. 17, 26.

¹⁴ Там само. – Спр. 890. – Арк. 17.

¹⁵ Там само. – Оп. 46. – Спр. 394. – Арк. 46.

¹⁶ Там само. – Оп. 23. – Спр. 890. – Арк. 22.

¹⁷ Там само. – Арк. 86.

¹⁸ Там само. – Оп. 23. – Спр. 890. – Арк. 86.

¹⁹ *Мечник С.* У вирі воєнного лихоліття. – Львів, 1992. – С. 78.

²⁰ Високий замок. – 1997. – 26 верес.

²¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 394. – Арк. 45.

²² Там само. – Спр. 301. – Арк. 13.

²³ Там само. – Оп. 23. – Спр. 190. – Арк. 13.

²⁴ Там само. – Арк. 69, 113–119; Спр. 196. – Арк. 10–20.

²⁵ Там само. – Оп. 46. – Спр. 301. – Арк. 2.

²⁶ *Гарань О.* Проблема формування кадрів у західних областях УРСР у другій половині 40–50-х років // Укр. істор. журн. – 1989. – № 19. – С. 55–65.

²⁷ *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Станіславщина й доля західноукраїнської інтелігенції. – К., 1994. – С. 212.

²⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 48. – Арк. 54, 55.

²⁹ Там само. – Арк.227, 231–234.

³⁰ Там само. – Оп. 46. – Спр. 413. – Арк. 50, 51; Спр. 415. – Арк. 45–49.

³¹ *Чернега П.М.* Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945). – К., 1987. – С. 78.

³² Там само. – С. 79.

³³ Нариси історії професійних спілок України. – К., 2002. – С. 410.

³⁴ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 2. – Спр. 289. – Арк. 205.

³⁵ Історія Української РСР. – Т.7. – С. 356.

³⁶ РДАСП. – Ф. 17. – Оп. 88. – Спр. 356. – Арк. 41; Спр. 450. – Арк. 34.

³⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 395. – Арк. 112, 113.

³⁸ *Сеньків М.* Західноукраїнське село: насильницька колективізація (40 – поч. 50-х рр. ХХ ст.). – Львів, 2002. – С. 123.

³⁹ Українська Повстанська Армія: зб. док. за 1942–1950 рр. – Ч. 1. – Б/м, 1957. – С. 150.

⁴⁰ Історія Української РСР. – Т.7. – С. 403.

⁴¹ Патер І. Повоєнний Львів // Львів: істор. нариси. – Львів, 1996. – С. 506.

⁴² Енциклопедія українознавства. – Львів, 1994. – Т. 4. – С. 1404–4116.

⁴³ Терлюк І.Я. Росіяни західних областей України (1944 – 1966 рр.): Етносоціал. дослідження. – Львів, 1997. – С. 51.

⁴⁴ *Коваль М.В.* Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – К., 1977. – С. 167.

⁴⁵ Там само. – С. 167, 168.

⁴⁶ Там само. – С. 169.

⁴⁷ Там само. – С. 167.

⁴⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 889. – Арк. 18.

⁴⁹ Російський державний військовий архів (*далі* – РДВА). – Ф. 38655. – Оп.1. – Спр.33. – Арк. 115, 116.

⁵⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп.46. – Спр. 301. – Арк. 22.

⁵¹ Там само. – Спр. 388. – Арк. 5, зв., 6.

⁵² Там само. – Оп. 46. – Спр. 301. – Арк. 22.

⁵³ РДВА. – Ф. 38655. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 107.

⁵⁴ Цит. за: *Костюк Г.* Сталінізм в Україні (генеза і наслідки). – К., 1995. – С. 409, 410.

⁵⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. - Оп.23. - Спр. 931. - Арк.163–173.

⁵⁶ *Содоль П.* Українська Повстанська Армія. 1942 – 1952. – Львів, 1991. – С. 44.

⁵⁷ *Русначенко А.* Розумом і серцем. – К., 1999. – С. 1.

⁵⁸ Цит. за: Літопис УПА. Нова серія. – К., 2001. – Т. 3. – С. 15.

⁵⁹ *Русначенко А.* Народ зарублений. – С. 235, 236.

⁶⁰ *Киричук Ю.* Український національний рух 40 – 50 років ХХ століття: ідеологія та практика. – Львів, 2003. – С. 152.

⁶¹ Літопис УПА. – Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1984. – Т. 5. – С.157.

⁶² *Веденєв Д.* Розвідувальне забезпечення в Українській Повстанській армії (1943–1949 рр.) // Воєнна історія. – 2008. - № 5 (41). – С. 15, 19.

⁶³ *Кентій А.В.* Українська Повстанська Армія в 1944 – 1945 рр. – К., 1999. – С. 17.

⁶⁴ Див.: *Веденєв Д.* Назв. праця. – С. 18–23.

⁶⁵ *Граб Сергій.* Служба безпеки Організації Українських націоналістів // Воєнна історія. – 2008. – № 5 (41). – С. 31.

⁶⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 105.

⁶⁷ Матеріали та документи Служби безпеки ОУН(Б) у 1940-х рр. / Зібрали й упоряд. О.Є. Лисенко та І.К. Патриляк. – К., 2003. – С. 26, 27.

⁶⁸ *Кентій А.В.* Назв. праця. – С. 92.

⁶⁹ Цимбал М. Організаційна структура формувань УПА, які діяли в Івано-Франківській області в 1943–1947 рр. // Матеріали наук. конф. «Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія (історія, уроки, сучасність). – Стрий, 1993. – С. 97, 98.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Кентій А.В. Назв. праця. – С. 96.

⁷² Там само. – С. 77.

⁷⁴ Содоль П. Назв. праця. – С. 48.

⁷⁵ Літопис УПА. – Т. 7. – С. 218.

⁷⁶ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – С. 450.

⁷⁷ Кентій А.В. Назв. праця. – С. 78, 79.

⁷⁸ Там само. – С. 99.

⁷⁹ Літопис нескореної України. – Львів, 1997. – Кн. 2. – С. 163, 164.

⁸⁰ Біленко С.В. На охране тыла страны: истребительные батальоны и полки в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. – М., 1988. – С. 186.

⁸¹ Кентій А.В. Назв. праця. – С. 90.

⁸² Дуда А., Старик В. Буковинський курінь у боях за українську державність. 1916–1944. – Чернівці, 1995. – С. 196–218.

⁸³ Кентій А.В. Назв. праця. – С. 102.

⁸⁴ Там само. – С. 105.

⁸⁵ Русначенко А. Назв. праця. – С. 241, 242.

⁸⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 20.

⁸⁷ Кентій А.В. Назв. праця. – С. 163.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1697. – Арк. 59.

⁹⁰ Шлях перемоги. – 1995. – 11 лип. – С. 5.

⁹¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 919. – Арк. 110.

⁹² Там само. – Спр. 1697. – Арк. 60–62.

⁹³ ЦДАВО України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 58.

⁹⁴ ЦДАГО України. – Оп. 23. – Спр. 919. – Арк. 74–86.

⁹⁵ Там само. – С. 105.

⁹⁶ Літопис нескореної України. – Кн. 2. – С. 26.

⁹⁷ Там само. – С. 27.

⁹⁸ Сергійчук В. Десять буремних літ. – К., 1998. – С. 158–160.

⁹⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 928. – Арк. 110–113.

¹⁰⁰ Там само. – Спр. 923. – Арк. 40.

¹⁰¹ Літопис нескореної України. – Т. 2. – С. 159, 160.

¹⁰² Дуда А., Старик В. Назв. праця, 1995. – С. 201.

- ¹⁰³ Там само. – С. 207.
- ¹⁰⁴ *Русначенко А.* Назв. праця. – С. 249.
- ¹⁰⁵ *Дуда А., Старик В.* Назв. праця. – С. 213.
- ¹⁰⁶ Літопис УПА. – Т. 19. – С. 213.
- ¹⁰⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 48.
- ¹⁰⁸ *Русначенко А.* Назв. праця. – С. 250.
- ¹⁰⁹ *Вегеш М.* Сторінки історії ОУН – УПА в Закарпатті (1939 – 1950-ті рр.) // Сучасність. – 2001. – № 3. – С. 87.
- ¹¹⁰ *Ситник О.* УПА і Закарпаття // Укр. проблеми. – С. 125–132.
- ¹¹¹ *Сергійчук В.* Назв. праця. – С. 175.
- ¹¹² Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4. – С. 302–304.
- ¹¹³ Там само. – Т. 10. – С. 51–52.
- ¹¹⁴ *Русначенко А.* Назв. праця. – С. 251.
- ¹¹⁵ *Кентій А.В.* Назв. праця. – С. 117–118.
- ¹¹⁶ Там само. – С. 119.
- ¹¹⁷ Там само. – С. 125–127.
- ¹¹⁸ *Сергійчук В.* ОУН–УПА в роки війни: Нові документи і матеріали. – К., 1996. – С. 306.
- ¹¹⁹ *Киричук Ю.* Український національний рух 40 – 50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. – С. 182.
- ¹²⁰ ЦДАГО України. – Оп. 23. – Спр. 919. – Арк. 74–86 .
- ¹²¹ *Киричук Ю.* Назв. праця. – С. 182.
- ¹²² *Калина-Лопатинський Ю.* Моя зустріч з славної пам'яті генералом Т. Чупринкою-Шухевичем // Вісті комбата. – 1979. – Ч. 4. – С. 43; *Гриньох І.* Ще у славі українського духівництва // Літопис голоти України. – 1994. – Т. 2. – С. 258; *Даниленко С.* Дорогою ганьби і зради. – К., 1972. – С. 242; *Чередниченко В.* Націоналізм проти нації. – К., 1970. – С. 155; *Матвієнко М.* Чорні справи ЗЧ ОУН. – Львів, 1962. – С. 34.
- ¹²³ *Киричук Ю.* Назв. праця. – С. 182.
- ¹²⁴ *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. – Т. 2. – К., 1994. – С. 177.
- ¹²⁵ Там само. – Т. 1. – С. 478–482.
- ¹²⁶ Там само. – С. 258.
- ¹²⁷ *Андрухів І.О., Француз А.Й.* Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959). – Рівне; Івано-Франківськ, 2001. – С. 116–120.
- ¹²⁸ *Сергійчук В.* Назв. праця. – С. 105.
- ¹²⁹ *Білас І.* Назв. праця. – Т. 1. – С. 172.
- ¹³⁰ *Сергійчук В.* Назв. праця. – С. 144, 146, 154.
- ¹³¹ *Білас І.* Назв. праця. – С. 172, 173.
- ¹³² *Сергійчук В.* Назв. праця. – С. 130, 131.
- ¹³³ *Андрухів І.О., Француз А.Й.* Назв. праця. – С. 120, 121.

- ¹³⁴ Сергійчук В. Назв. праця. – С. 131.
- ¹³⁵ Андрухів І.О., Француз А.Й. Назв. праця. – С. 121.
- ¹³⁶ Сергійчук В. Назв. праця. – С. 120–134.
- ¹³⁷ Там само. – С. 173–177.
- ¹³⁸ Андрухів І.О., Француз А.Й. Назв. праця. – С. 129.
- ¹³⁹ Хміль С. Українська партизанка // Визвольний шлях. – 1995. – Ч. 4. – С. 61–64, 71.
- ¹⁴⁰ Кентій А.В. Назв. праця. – С. 148, 149.
- ¹⁴¹ Андрухів І.О., Француз А.Й. Назв. праця. – С. 121.
- ¹⁴² Літопис нескореної України. – Т. 2. – С. 175.
- ¹⁴³ Андрухів І.О., Француз А.Й. Назв. праця. – С. 129.
- ¹⁴⁴ Сергійчук В. Назв. праця. – С. 135, 136.
- ¹⁴⁵ Там само. – С. 137–143.
- ¹⁴⁶ Там само. – С. 156–162.
- ¹⁴⁷ Літопис нескореної України. – Т. 2. – С. 26.
- ¹⁴⁸ Русначенко А. Назв. праця. – С. 252, 253.
- ¹⁴⁹ Кентій А.В. Назв. праця. – С. 150.
- ¹⁵⁰ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф.П.-12. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 41.
- ¹⁵¹ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф.П.-54. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 11.
- ¹⁵² ДАВО. – Ф.П.-12. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 83.
- ¹⁵³ ДАТО. – Ф.П.-22. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 57.
- ¹⁵⁴ ДАВО. – Ф.П.-12. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 38.
- ¹⁵⁵ Там само. – Ф.П.-13. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 10, 32.
- ¹⁵⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1702. – Арк. 5–10.
- ¹⁵⁶ Літопис нескореної України. – Т. 2. – С. 175.
- ¹⁵⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 820. – Арк. 26, 27, 29.
- ¹⁵⁹ Цит. за: Літопис нескореної України. – Т. 2. – С. 28.
- ¹⁶⁰ Там само. – С. 158, 159.
- ¹⁶¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 919. – Арк. 20.
- ¹⁶² Літопис нескореної України. – Т. 2. – С. 162.
- ¹⁶³ Жовківщина: Істор. нарис. – Жовква; Львів; Балтимор, 1994. – Т. 1. – С. 250.
- ¹⁶⁴ Савчин І. Буськ у вирі століть. – Львів, 1996. – С. 124, 125.
- ¹⁶⁵ Ловецький Ю. Другий прихід більшовиків на західноукраїнські землі // Вісті комбанданта. – 1981. – Ч. 2. – С. 72.
- ¹⁶⁶ Літопис нескореної України. – Т. 2. – С. 162.
- ¹⁶⁷ Содоль П. Українська Повстанська Армія. 1943 – 1949: Довідник другий. – Нью-Йорк, 1995 – С. 17, 18, 52.

- ¹⁶⁸ Киричук Ю. Назв. праця. – С. 185.
- ¹⁶⁹ Білас І. Назв. праця. – Т. 2. – С. 456–459.
- ¹⁷⁰ Андрухів І.О., Француз А.Й. Назв. праця. – С. 129.
- ¹⁷¹ Літопис нескореної України. – Т. 2. – С. 188.
- ¹⁷² ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр. 36. – Арк. 2.
- ¹⁷³ Літопис нескореної України. – Т. 2. – С. 188.
- ¹⁷⁴ Державний архів Ровенської області (*далі* – ДАРО). – Ф.П.–69. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 39; Киричук Ю. Назв. праця. – С. 184.
- ¹⁷⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 820. – Арк. 29.
- ¹⁷⁶ Літопис нескореної України. – Т. 2. – С. 157, 158.
- ¹⁷⁷ Малиновський В. В боротьбі з ворогами соціалізму. – М., 1984. – С. 102.
- ¹⁷⁸ Біленко С.В. Назв. праця. – С. 190.
- ¹⁷⁹ Сергійчук В. Назв. праця. – С. 145.
- ¹⁸⁰ Там само. – С. 147.
- ¹⁸¹ ДАВО. – Ф.П.–11. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 12, 13.
- ¹⁸² ДАРО. – Ф.П.–69. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 39; Сергійчук В. Назв. праця. – С. 170, 171.
- ¹⁸³ Там само. – Ф.П.–27. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 72.
- ¹⁸⁴ Літопис нескореної України. – Т. 1. – С. 117.
- ¹⁸⁵ Гейвас Я. Коли кінчалася епоха. – Чикаго, 1964. – С. 140, 141.
- ¹⁸⁶ Там само.
- ¹⁸⁷ Білас І. Назв. праця. – Т. 2. – С. 516, 517, 584.
- ¹⁸⁸ Там само. – С. 585.
- ¹⁸⁹ Енциклопедія українознавства: Словникова частина. – Париж; Нью-Йорк, 1955. – Т. 1. – С. 176; Содоць П. Назв. праця. – С. 18, 23, 42, 85, 118; Лаврів М. і П. Спогади з оунівського підпілля 1939–1945 років // *Визвольний шлях*. – 1997 – № 12. – С. 1468; Киричук Ю. Назв. праця. – С. 186, 187.
- ¹⁹⁰ Кентій А.В. Назв. праця. – С. 165.

О. Є. ЛИСЕНКО